

אילון ירדן

ארץ הר ומישור

ההיסטוריה הדמוגרפית של א"י

הוצאת ליעד

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. כל שימוש, מכל סוג שהוא, אסור בהחלט, אלא עם ניתנה רשות מפורשת בכתב של המו"ל והמחבר לאותו שימוש.

© כל הזכויות שמורות למחבר
דוא"ל jarden-e@bezeqint.net
ת.ד. 8070 נתניה 42504
מהדורה ראשונה אפריל 2009

תוכן עניינים

5הקדמה
7פרק א: מוצא העמים
17פרק ב: ארץ הר ומישור, ארץ עמים רבים
36פרק ג: מוצא הפלחים הארץ ישראלים
45פרק ד: מוצא הפליטים וארגוני הטרור
54פרק ה: מוצא עם הספר היהודי

הקדמה

לעיתים רחוקות, אם בכלל, שואלים עצמם בני אדם למקור מוצאם. נדמה להם, ששאלה כזו פשוט אינה רלוונטית. הם הרי נולדו בארצם, הוריהם נולדו כאן, הורי-הוריהם נולדו כאן, וכן הלאה דורי דורות לאחור. כשיבוא מישהו לספר לאנגלים, שהם צאצאי שבטים גרמניים שנקראו "אנגלים" ו"סכסונים", אשר היגרו לארצם באלף הראשון לספירה, עשויים הם לראות בו משוגע, אלא אם כן הוא איזה מורה להיסטוריה שזה מקצועו. אם יספר מישהו לצרפתים, שארצם נקראת על שם שבטים גרמניים אחרים בשם "פרנקים", עשויים הם לפטור אותו בתנועת זלזול, שהרי ידוע לכל שהם צאצאי השבטים הגאליים, ולא של אי-אלו שבטים גרמניים לא חשובים. המחשבה, שאפשר כי זורם בהם לא רק דם גאלי, אלא גם דם מִדְם אויביהם הגרמניים, עשויה לכל היותר להרגיז אותם. הם על כל פנים צרפתים מבטן ומלידה, חיים כאן דורי דורות מאז ומקדם.

שאלת המוצא הגנטי היא בדרך כלל עניין לפרופסורים מלומדים ולמורים להיסטוריה, אך אין היא רלוונטית לשאר בני האדם. לא כך הם פני הדברים בארץ. כיוון שקדמוניות גנטית אמורה להקנות זכויות על ארץ ישראל, הפכו הפלשתינים את סוגיית הקדמוניות למרכזית. לצורך הוכחת זכותם על הארץ טוענים הם, כי מוצאם הגנטי הוא בעמי הארץ שקדמו לעם ישראל – הכנענים והפלשתים (ולפי גרסה אחרת: הערבים). לטענתם, הזכות על הארץ היא שלהם, בשל היותם צאצאיה החוקיים – ואילו עם ישראל המודרני אינו אלא עם חדש, חסר שורשים בארץ, הבא לכבוש אותה מילידי המקום.

הקדמוניות הגנטית אינה אפוא סוגיה אקדמית בלבד, אלא אף סוגיה מעשית בעלת משקל פוליטי נכבד בתחרות הזכויות על הארץ ובמאבק על הצדק בשדה הקרב התקשורתי. מרגע שהועלה הטיעון הגנטי על ידי הפלשתינים, אין עוד מנוס מלהתמודד עמו ולהוכיח עד כמה מניפולטיבי ושקרי הוא.

פרק א: מוצא העמים

שאלת המוצא

התשובה לשאלות של מוצא היא סבוכה לא רק בשל העדר ראיות מספיקות, אלא גם בשל הערפול שבמושג המוצא עצמו. לפי תפישה קיצונית, אם נלך לאחור עד האדם הראשון, הרי שלכולנו יהיה בסופו של דבר אב קדמון אחד. זוהי למעשה הגישה המקראית. ואולם, מי שאינו מקבל כפשוטו את אילן היוחסין המקראי, שואל את עצמו שאלות ממוקדות יותר. מתחקה הוא, למשל, אחר תנועת העמים הגרמניים באירופה, שמקורה בצפון היבשת, ואשר התפשטה דרומה ומערבה, כשהציפה בגלי הגירה עוקבים בעיקר את הארצות הידועות היום כגרמניה, צרפת ואנגליה (אם כי דם גרמני זורם גם בארצות אחרות).

שעה שאנו מבקשים להתחקות אחר שורשיהם של העמים שאנו מכירים היום, נדרשים אנו אפוא לשאול מספר שאלות מקדימות, שבדרך כלל אינן נשאלות: כיצד מזהים אנו את אותם שורשי עמים? כיצד יכולים אנו להתחקות אחר הקשר בין עמים מודרניים לעמים עתיקים? כיצד ניתן להוכיח קשר גנאלוגי על פני רצף של דורות רבים? שאלות אלו הן שאלות של זהות, שרק לעיתים רחוקות נותנים אנו דעתנו עליהן, ומכאן הבלבול הרווח בסוגיות אלו.

עמים הם מוצרי זהות

עמים אינם עצמים מוחשיים, אלא קבוצות של אנשים שיש להם זהות קיבוצית מסוימת, היינו, שיש להם שם קיבוצי ("שם משפחה") מסוים. אפילו הקבוצה הראשונית של האדם, המשפחה במובנה הצר, המורכבת מקשרי דם ונישואים, אינה בעל מהות פיזית אלא רוחנית. שם המשפחה הוא היוצר את המשפחה והוא המקנה לה חיות בעינינו. כל ישות קיבוצית נוספת שאליה אנו משתייכים, נתפשת כעוד צורה של "משפחה", הפעם

במובן על-ביולוגי. לכן אנו מכנים את בני הקהילה שאליה אנו משתייכים כ"אחים" ו"אחיות", ואת מייסדי הקהילה כ"אבות" ו"אמהות", אף שאלה מושגים מטפוריים בלבד.

יש קשר הדוק בין שם וזהות, אף שבדרך כלל אין אנו חושבים על קשר זה. **שם יוצר זהות. שינוי שם מחולל שינוי זהות.** כך בחייו של הפרט וכך בחיי העמים. בחיי העמים יש לשם חשיבות גדולה אף יותר מאשר בחיי הפרט, באשר עמים אינם יצורים פיזיים, אלא יצורים רוחניים, מוצרים של זהות. הפרט הביולוגי קיים מעצם הולדתו הפיזית, ומתן שם לו רק מגדיר את זהותו. ואילו העמים אינם קיימים כלל מבחינה פיזית, אלא כל קיומם מותנה בשם שניתן להם, ביצירת זהותם. ברגע שאנו מכנים אוכלוסייה בשם קיבוצי מסוים, יוצרים אנו את זהותה הקיבוצית של אוכלוסייה זו, והופכים אותה מאוסף של פרטים סתמיים, לקבוצה בעלת חיות בעיני עצמה ובעיני אחרים. משמע, שלאותה קבוצת אנשים שרכשו שם קיבוצי, אין חיים מחוץ לאותו שם. **השם הקיבוצי יוצר את הזהות הקיבוצית, ושינוי השם משנה את הזהות הקיבוצית.**

עמים אינם אפוא אובייקטים, בדומה לבני אדם או בעלי חיים, שיש להם גוף, המותירים אחריהם שרידים קשיחים כגון עצמות, שיניים וכד' – אלא **מוצרי זהות.** לכן רק אם הצליחו עמים מסוימים ליצור במהלך ההיסטוריה מוצרי זהות, יכולים אנו היום לשחזר את קורותיהם. כשאנו אומרים, שעמים מסוימים, שהופיעו במהלך ההיסטוריה, נעלמו, אין אנו מתכוונים בדרך כלל לכך שהם הושמדו פיזית, אלא רוחנית בלבד. ישנם אומנם עמים שהוכחדו פיזית ממש, אך אלה מהווים מיעוט קטן בסל האשפה של ההיסטוריה. רוב העמים שנעלמו לא הוכחדו פיזית, אלא רוחנית בלבד, היינו, שינו הם את זהותם המקורית לטובת זהות אחרת, בין על ידי התבוללות מרצון, ובין על ידי התבוללות מאונס.

כיום, כבעבר, בני אדם מפגינים את זהותם האתנית בדרכים שונות ומגוונות: שפה, דת, מנהגי לבוש, מנהגי קבורה, מנהגי תזונה וכד'. המונח "זהות אתנית" הוא מאותם מושגים רב משמעיים, שנוהגים לעשות בהם שימוש משתנה, לפי הצרכים המשתנים. למעשה, חופף המושג

ל"זהות תרבותית-לשונית" באשר התרבות והלשון הם מוצרי זהות מובהקים. תרבות יש שהיא חומרית, ויש שהיא רוחנית. על הזהות האתנית אפשר ללמוד משני סוגים אלה של תרבות, אך רק התרבות הרוחנית מלמדת במישרין על הזהות, ואילו התרבות החומרית – רק בעקיפין. על מנהגי קבורה, לבוש ותזונה – ניתן אולי ללמוד גם בלי דברי כתב. לא כן לגבי הלשון, הדת, התרבות העממית וכד'. כל אלה הם מוצרי זהות מופשטים, שמותירים אחריהם רק עמים אשר הגיעו להתפתחות גבוהה יחסית. התפתחות שכזו באה תמיד בשלב מאוחר יחסית של חיי אותם עמים, לאחר שכבר התיישבו בארץ מסוימת, בנו בה בתים, הקימו ערים וכפרים, התארגנו מבחינה פוליטית ואף צברו איזה הון חומרי בסיסי, המותיר להם פנאי להעלות על הכתב את דברי ימיהם, אמונותיהם, מעשיהם וכד'.

היום ניתן לזהות רק את אותם עמים עתיקים מעטים שהעלו דברים על הכתב, שאף שרדו את שיני הזמן. על עקבותיהם מתחקים אנו באמצעות דברי כתב שהותירו אחריהם, ואשר מהם ניתן ללמוד על לשונם ותרבותם. נכון אומנם שעמים עתיקים הותירו אחריהם גם שרידים חומריים, אולם שרידים אלה הם אילמים, ולכן לא ניתן לדלות מהם תשובות לשאלות של זהות, שאלות שאינן חומריות. לכל היותר עשויים שרידים חומריים אלו לשמש כלים מסייעים, אך בהם כשלעצמם לא די.

המקרא כמכשיר לזיהוי עמים עתיקים

עם ישראל משמש דוגמא מובהקת לעם עתיק, שזהותו הקדומה מוכרת לנו גם היום, אף שחלפו אלפי שנים מאז הופיע על בימת ההיסטוריה. עם ישראל הצליח להשתלט על הכתב הקולי (פונטי, אלפביתי), ושכנראה היה אף שותף בהמצאתו יחד עם הציידונים (הפניקים). כתוצאה מכך השאיר אחריו עם ישראל כמות אדירה של דברי כתב, שמהם אפשר ללמוד לא רק על זהותו הוא, אלא גם על זהותם של עמים עתיקים אחרים שעמם בא במגע, לרבות הכנענים והפלשתים. לעומת זאת, הכנענים לא הותירו אחריהם כמעט דבר, למעט אי-אלו דברי כתב, שנחשפו על ידי

הארכיאולוגיה המודרנית, בעיקר בעיר אונג'רית, ושמהם יכולים לנו ללמוד אך מעט על זהותם ההיסטורית. על הפלשתים יודעים לנו אף פחות מכך, באשר אלה לא הותירו כמעט דבר אחריהם, למעט אי-אלו שרידים חומריים.

עם ישראל לא רק שנמנה עם העתיקים שבעמי הארץ, אלא שהיא אף החשוב שבהם, והשפעתו על גורלה עולה לאין שיעור על השפעתם של שאר עמי הארץ. יתירה מזו: עם ישראל הוא היחיד שכבר בעת העתיקה הפך ללאום במובן המודרני של המילה, ואילו שאר העמים לא היו אלא "עממים" בלבד, שיצאו אולי מהמסגרת השבטית הקדומה, אך לכלל לאומים לא הגיעו. המקרא מונה יותר מעשרה עממים כאלה, שאת רוב שמותיהם מתקשים לנו אף להגות היום. השם "כנענים" במקרא משמש לציון ערב רב של עממים שונים, ולא שם של לאומים. השם "פלשתים" במקרא אף הוא אינו משמש לציון לאום, אלא אגד של מספר ערי מדינה, ותו לא.

יתירה מזו: אלמלא המורשה המקראית לא היינו יודעים היום דבר על הכנענים והפלשתים, כשם שלא היינו יודעים דבר על יתר עממי הארץ ואף על שאר העמים העתיקים בזירה המזרח תיכונית. רק בשל המורשה המקראית יכולים לנו היום לנסות ולהתחקות על זהותם של עממים קדומים אלה, שנעלמו כולם מבמת ההיסטוריה, מבלי להשאיר כל זכר, למעט אי-אלו מאובנים בלתי חשובים. אלמלא המורשה המקראית יתכן שהארכיאולוגיה המזרח תיכונית לא הייתה נוצרת כלל. אפילו היינו מגלים מאובנים היסטוריים, לא היינו יודעים כיצד לפרשם ולהבינם. ארכיאולוגיה זו לא באה אלא כדי לאושש או להפריך את האמור במקרא, ובלעדי זו, אין אף זו.

בהיסטוריוגרפיה הפלשתינית אין כמעט זכר לקיומו של עם ישראל, באשר קיומו של זה מפריך את טענתם לזכויות עדיפות על הארץ. בהוציאם את עם ישראל מרשימת עמיה הקדומים של הארץ, מוחקים הפלשתינים את ההיסטוריוגרפיה המקראית כולה – ואת מקומה של זו מחליפה היסטוריוגרפיה פגאנית חדשה, פרי דמיונם שטני. היסטוריוגרפיה זו

משמיטה את הקרקע לא רק מתחת לרגליו של עם ישראל, אלא גם מתחת לרגליה של הציביליזציה המקראית כולה, שלה שותפים היום, כל אחד בדרכו שלו, היהודים, הנוצרים והמוסלמים כאחד.

כשאנו מתחקים היום אחר עקבותיהם של עמים עתיקים אלה, שומה עלינו אפוא לשוב ולהזהיר את עצמנו פן נחטא ביהירות יתירה, ונתפתה להאמין שאנו יודעים עליהם הרבה. כל העמים העתיקים, פרט לעם ישראל ולעם היווני, כמעט שלא הותירו אחריהם שרידים רוחניים, ולכן כה קשה לנו היום להתחקות אחר זהותם ההיסטורית. אפילו על המצרים והבבלים יודעים אנו מעט מאוד, באשר אלה לא הצליחו להשתלט על הכתב הפונטי, אלא בשלב מאוחר יחסית, הרבה לאחר הישראלים והיוונים.

על הכנענים יודעים אנו רק בשל העובדה שהם אלה שיצרו את הכתב הפונטי. הצידונים, ממציאיי הכתב הפונטי, נחשבו כחלק מעממי כנען כפי שניתן ללמוד מהפסוק המקראי "וכנען ילד את צידון בכורו" (בראשית י"ט"ו). מאותם דברי כתב מועטים שהותירו אחריהם הכנענים, יכולים אנו להסיק מסקנות חלקיות על זהותם ההיסטורית ואף על הקשר בינם לבין הישראלים הקדומים. הדמיון הרב בין השפות הכנעניות לשפה העברית גורם לרבים מהמלומדים לחשוב, שבשחר ההיסטוריה לא הייתה הפרדה כה ברורה בין העממים הכנעניים לבין שבטי ישראל.

מהשוואת דברי הכתב הכנעניים שנחשפו, ניתן ללמוד לא רק על הקרבה המשוערת בין הכנענים לישראלים, אלא גם על ריחוקם מערביי המדבר, שמהם השתלשלו הערבים בני זמננו. אף שמדובר בשפות המשתייכות לענף לשוני אחד (הענף השמי), רב הריחוק בין השפה הערבית העתיקה לשפות הכנעניות.

מסקנה נוספת, שאפשר להסיק ממחקר לשוני השוואתי זה, היא שהכנענים לא יכלו להיות ממוצא ערבי קדום, כפי שחלקם טוענים, באשר הכנעניות היא זהות עתיקה יותר מהערביות. הערבים, כקבוצה אתנית נבדלת, המזוהה על פי לשון כתובה כלשהי, מופיעים לראשונה רק באלף הראשון לפנה"ס, שעה שההתיישבות הכנענית מיוחסת לתקופות קודמות יותר – לתקופה הכלקוליתית ואולי אף קודם לכן.

זהות לאומית, היסטוריה וארכיאולוגיה

זהות לאומית היא תוצר של תהליכים תרבותיים, פרי מורשתה של אוכלוסיה מסוימת שהתיישבה בטרטוריה מסוימת, המוגדרת כ"מולדת". לכן, אוכלוסיה אינה יכולה להיחשב כאומה, אלא אם כן התיישבה קבע בטרטוריה מסוימת, הקימה בה בתים וכפרים וגיבשה מסגרת פוליטית, צבאית וכלכלית. זהות לאומית היא תוצר הקשר בין זהות למרחב. זהות לאומית היא זהות טריטוריאלית חזקה, היינו, זיקה רוחנית למרחב מסוים, חלקו קרוב ומוחשי וחלקו רחוק ומדומיין.

תפקיד ההיסטוריה הלאומית בעיצוב הזהות הלאומית הוא מרכזי ביותר. אפילו עמים צעירים, שנולדו רק בעת החדשה, בזירות לא-היסטוריות כאמריקה ואפריקה, ניסו ליצור לעצמם היסטוריה לאומית, כדי להצדיק את תביעותיהן לזהות לאומית אמיתית. קל וחומר עמים עתיקים כעם ישראל או העם היווני. תנועת השחרור של העם היווני הייתה כרוכה מלכתחילה בפעילות תרבותית ענפה, שבמרכזה ההיסטוריה של יוון. גם התנועה הלאומית הישראלית החלה בפעילות תרבותית עשירה, שבמרכזה ההיסטוריה הלאומית, החייאת השפה העברית והתרבות העברית. הארכיאולוגיה תפסה מקום מרכזי בפעילות זו, כיוון שהיה בה כדי לזהות את השורשים העתיקים של עמים אלה. בדומה לכך, גם עמים מזרח תיכוניים בעלי זהות היסטורית חזקה, שהמצרים הם הבולטים שבהם, הפכו את הארכיאולוגיה למכשיר מרכזי בגיבוש זהותם הלאומית המודרנית, ואפילו תבעו להחיות את השפה הקופטית, שפת מצרים העתיקה.

לעומת זאת, הפלשתינים לא רק שאינם מגלים עניין בארכיאולוגיה, אלא אף עושים כל מאמץ כדי למנוע מהישראלים לבצע חפירות ארכיאולוגיות, כדי שלא ייחשף עברה הישראלי של הארץ. כל חפירה ארכיאולוגית מגלה לא רק שורש נוסף של הזהות הישראלית, אלא אף חושפת את החורבן שהמיט הכיבוש הערבי-מוסלמי עליה. הארכיאולוגיה חושפת לא רק את

זהותה האמיתית של הארץ, אלא אף את פרצופם האמיתי של אויבי ישראל, ומפריכה של השקרים שהם מפיצים.

זהות לאומית היא זהות טריטוריאלית היסטורית, באשר ההיסטוריה של טריטוריה מסוימת היא שמגבשת את הזהות הלאומית. זהות לאומית היא לא רק אהבת מולדת, אלא אף זיכרון קיבוצי משותף, זיכרון שהוטבע בנפש האומה כתוצאה משורה ארוכה של התנסויות משותפות, של סבל משותף ואף של גאווה משותפת.

זהות לאומית, בדומה לזהות האישית, אינה נתון ראשוני, אלא נרכשת במהלך הזמן. זהות אישית נרכשת במהלך חייו של הפרט, ואילו זהות לאומית במהלך חייה של האומה – במהלך ההיסטוריה הטריטוריאלית שלה. ההשתייכות לאומה מסוימת היא כפוייה במובן זה, שאין היא דומה להתאגדות חוזית דוגמת הצטרפות לתאגיד כלכלי או למועדון חברתי. במובן זה דומה ההשתייכות הלאומית להשתייכות הדתית, באשר כל פרט נולד לתוך קהילתו הלאומית, כשם שהוא נולד לתוך קהילתו הדתית, ושתי אלו מעצבות את זהותו האישית והקיבוצית.

זהות אישית נרכשת על ידי זיכרון אישי, כשם שזהות קיבוצית נרכשת על ידי זיכרון קיבוצי. לכן, לא יכולה קבוצה מסוימת להתגבש לכלל לאום או אומה, אלא אם יש לה זיכרון של עבר משותף, של סבל משותף ואף של הצלחות משותפות. סבל משותף שהתגברו עליו, אף יותר מניצחונות, גורם לתחושה חזקה של אחווה, בדומה לאחווה לוחמים שאיבדו הרבה מחבריהם בקרב. ובניסוחו של ארנסט רנאן:

בכל האמור בזיכרונות לאומיים, הדברים המצעים עולים בערכם על ניצחונות, שכן הם מטילים חובות ודורשים מאמץ משותף.¹

זיכרון לאומי יוצר את הרציפות הלאומית

הזיכרונות הלאומיים הם המעצבים את הזהות הלאומית והם אלה היוצרים את הזיקה בין דורות מאוחרים לדורות קודמים. זיכרון לאומי יוצר את הרציפות הלאומית, אפילו נקטעה רציפות זו במשך דורות רבים, כמו

במקרה של עם ישראל בתקופת הגלות. לאום הוא תוצר של זהות לאומית, ורציפות לאומית היא תוצר של שמירת הזהות הלאומית.

עם ישראל שונה מכל יתר העמים המודרניים, שלהם שורשים עתיקים, באשר מכל העמים העתיקים רק הוא שמר על זהותו הלאומית לאורך כל הדורות, בלא הפסקה. אפילו לאחר שנותק מארץ ישראל, טבורה של זהותו הלאומית, המשיך הוא להתקיים כעם, בשל רציפות זיקתו הרוחנית לארץ. לעומת זאת, עמים עתיקים אחרים, אפילו המשיכו לשבת על אדמתם לאורך הדורות, אבדה להם זהותם הקדומה לטובת זהויות אחרות, ובכך אבדה להם הרציפות הלאומית. המצרים, הפרסים, היוונים והאיטלקים של ימינו לא הצליחו לשמור על זהותם הלאומית במשך הדורות, כיוון שחסרו רציפות של תודעה לאומית. רק בעת החדשה, עם הופעתה של הלאומיות המודרנית, החלו הם בחיפוש אחר עברם הלאומי ובהחייאתו.

עם ישראל נשאר עם לאורך כל הדורות, אף שפוזר בין עמים רבים, בשל השמירה על רציפות לאומית בתודעתו. לכן, לא נדרש היה להחיות את העבר, שהמשיך להתקיים בזיכרונו הלאומי לאורך כל הדורות, אלא רק לקומם אותו מבחינה מדינית, היינו, לשוב לארץ אבותיו, ליישבה ולהחיותה.

מורשה תרבותית ותורשה גנטית בחיי העמים

רציפות לאומית היא רציפות של מורשה תרבותית, ורק לאחר מכן גם רציפות של תורשה גנטית. התורשה הגנטית משנית היא למורשה התרבותית גם מסיבה נוספת. שום אומה מודרנית אינה טהורה מבחינה גנטית. רק שבטי הפראים החיים בבידוד מוחלט, שהיום כמעט ולא קיימים עוד, יכולים לדבר על "דם טהור", על קירבה גנטית מוחלטת. לעומת זאת, בכל האומות המודרניות זורם דמם של הרבה שבטים קדמוניים, שהתבוללו זה בזה במהלך גיבוש זהותם הלאומית בטריטוריה שבה התיישבו. כל טריטוריה לאומית מודרנית מורכבת אפוא לא רק מילידי הארץ המקוריים, אלא גם ממהגרים שהיגרו אליה בשלבים שונים של

ההיסטוריה שלה, היסטוריה שהיוותה כור היתוך גנטי ושהפכה אותם לאומה אחת.

רק לאחר שהסתיים שלב ההתיישבות בארץ מסוימת, שלב שהוא שונה מזירה היסטורית אחת לזולתה, כי אז אפשר לדבר על מאגר גנטי יציב פחות או יותר, בשל התכנסותה של טריטוריה זו בתוך עצמה והתגוננותה מפני גלי הגירה נוספים. שלב ההתיישבות בזירה הארץ ישראלית הסתיים לקראת סוף האלף השני לפני הספירה, ואילו שלב ההתיישבות בזירה האירופית הסתיים רק כאלפיים שנה לאחר מכן. לעומת זאת, בשאר חלקי העולם, לא הסתיים שלב ההתיישבות אלא במאה העשרים, עם תום עידן הקולוניזציה המערבית.

כל אומה מודרנית היא אפוא נהר של דם, שאליו התנקזו במהלך הדורות נחלי דם רבים. הכללה גסה זו נכונה לגבי כל טריטוריה, קל וחומר לגבי טריטוריות הממוקמות בצמתים בינלאומיים, שארץ ישראל היא אולי המרכזית שבהן. ארץ ישראל ידעה יותר תנועות עמים מכל ארץ אחרת בעולם, בשל היותה ארץ מעבר, גשר בין שלוש יבשות. לכל אחד מהעמים שעברו בה הייתה השפעה גנטית מסוימת, אף שרק למעטים מהם הייתה השפעה חשובה באמת על המאגר הגנטי של תושבי הארץ לאורך הדורות ועד ימינו.

זאת ועוד: עם ישראל בתקופת גלותו בא במגע עם עמים רבים, שלכל אחד מהם הייתה השפעה גנטית מסוימת על המאגר הגנטי שלו. ההבדלים האנטומיים שבין תפוצות ישראל השונות הם ביטוי לשונות גנטית מסוימת בין עדות ישראל – ואף על פי כן האומה הישראלית אחת היא מבחינה לאומית, באשר לכל עדותיה מוצא גנטי משותף, זהות טריטוריאלית משותפת, זיכרון היסטורי משותף, מורשה תרבותית ודתית משותפת.

כשאנו מדברים על מוצא גנטי משותף, עלינו להיעצר בנקודת זמן מסוימת, אשר ממנה ואילך ניתן בכלל לדבר על זהות לאומית גנטית. נקודת זמן זו שונה בכל זירה היסטורית. ישנן זירות היסטוריות עתיקות, שראשיתן לפני אלפי שנים, בתקופה המכונה פרהיסטוריה. ישנן זירות אחרות, שראשיתן בימי הביניים. ויש כמובן זירות צעירות מאוד, שראשיתן רק בעת החדשה.

ארץ ישראל שייכת לעתיקות שבזירות ההיסטוריות, ולראשונה שבהן התגבשה זהות לאומית – זהותו של עם ישראל. ראשיתה של זירה זו בתקופה הפרהיסטורית, שעליה איננו יודעים כמעט דבר. רק עם המצאת הכתב בזירה זו, באלף השני לפנה"ס, החלה להתגבש ההיסטוריה של זירה זו, וכל מה שקדם לה שרוי בערפילי המיתוס.

כדי להתגבר על הקשיים המתודיים הכרוכים בשאלת המוצא הגנטי, אניח אפוא, שלא רק זהות האדם הראשון אינה רלוונטית, אלא גם זהותם של העמים הפרהיסטוריים הארץ ישראלים, שאודותם אין אנו יודעים כמעט דבר. בצורה זאת, ניתן להתעלם משאלת מוצאם של הכנענים, של הפלשתים ושל הישראלים כאחד. הכנענים, הפלשתים והישראלים – שלושתם מהווים נתון ראשוני, שאינו מצריך מעקב אחורה. שחזור המוצא מתחיל רק במה שבא אחריהם, לא לפניהם. מה שקדם להם הוא בתחום המיתוס, מה שבא אחריהם הוא בתחום ההיסטוריה.

פרק ב: ארץ הר ומישור, ארץ עמים רבים

פרדיגמה מדעית ככלי לחקר ההיסטוריה הדמוגרפית של הארץ

הכנענים, הישראלים והפלשתים הם אפוא נתון ראשוני. השאלה היא רק על אלה עמים עתיקים מתייחסים הפלשתינים של היום – הכנענים, הפלשתים, הערבים, או אולי דווקא על הישראלים הקדומים?

כדי לתת תשובה אמינה לא די באיסוף עובדות היסטוריות, אלא נחוצה תפישה עולם מסוימת, שבמסגרתה ניתן יהיה לפרש עובדות אלו. בניגוד לתפישה העממית הרווחת, שום עובדה אינה מדברת בעד עצמה, אלא נחוצה לה פרדיגמה מדעית מסוימת, שבמסגרתה מקבלת עובדה זו משמעות היסטורית. פרדיגמה היא מסגרת מחשבתית המשמשת אבן פינה לכל תחום מדעי, שממנה נובעות כל ההנחות, השאלות, ההסברים ואף חוקי ההיסטוריה עצמם (בהנחה שקיימת חוקיות היסטורית).

פרדיגמה מדעית צריכה להיות פשוטה וכוללנית כאחד. פשטותה באה לביטוי בהציגה נוסחה קצרה ככל האפשר. כלליותה משתקפת ביכולתה לתת הסבר למגוון רחב ככל שאפשר של תופעות. פרדיגמה מדעית היא היסוד לכל מחקר מודרני, וכל התפתחות משמעותית במדע היא תוצאה של יצירת פרדיגמה חדשה. המהפכה הקופרניקית היא הדוגמא הטובה ביותר ליצירתה של פרדיגמה מדעית חדשה ולהשלכות שלה על הידע המדעי שלנו. שינוי פרדיגמה נובע לאו דווקא מגילוייה של תופעה חדשה, אשר לא ניתן להסבירה במסגרת הפרדיגמה המקובלת, אלא גם כאשר נידרש לבחון את אותה תופעה באמצעות פרדיגמה חדשה.

המחקר המודרני של ארץ ישראל ותולדותיה מספק לנו שפע של מידע, אך בכך לא די. כדי ליצוק משמעות בתוך מידע זה נחוצה פרדיגמה מדעית מסוימת, כלי פרשנות יעיל להבנת שפע העובדות הידועות. מטרתו של מאמר זה אינה לספק מידע חדש, אלא להקנות משמעות חדשה למידע שכבר מצוי בידנינו.

ביסוד הפרדיגמה המוצעת כאן, מונחות שתי הבחנות יסוד:

(א) הבחנה גיאוגרפית בין שני חלקיה של ארץ ישראל – **ארץ ההר מול ארץ המישור**;

(ב) הבחנה דמוגרפית בין שני סוגים של תנועות עמים היסטוריות: **תנועות עמים מיישבות (קולוניאליות) כנגד תנועות עמים אימפריאליות**.

ההבחנה הראשונה מגדירה את הזירה הגיאוגרפית שבה התרחשו תנועות העמים השונות; ההבחנה השנייה עוסקת בזהותן של תנועות עמים אלה. כדי להכיר את ההיסטוריה הדמוגרפית של הארץ צריך להשתמש בשני כלים אלה במשולב.

ארץ הר ומישור, ארץ עמים רבים

ארץ ישראל לא ארץ לבדה תשכון, אלא ראש גשר היא בין שלוש יבשות, בה עברו לאורך הדורות תנועות עמים בלתי-פוסקות: חלקן התיישבותיות, חלקן אימפריאליות, ורק לעיתים רחוקות תנועות משולבות של התיישבות בחסות אימפריאלית. בהיותה ארץ מעבר, הייתה הארץ נעדרת ביטחון וחשופה לפלישות ולהתקפות בלתי פוסקות מן החוץ, ואלו עיצבו את גורלה. בהיותה במרכז ההתרחשויות ההיסטוריות, הפכה הארץ לראש גשר או לשדה קרב, לכוח המאזן או לכוח החוצץ בין תנועות המטוטלת הגדולות, שקבעו את פני ההיסטוריה של המזרח והמערב כאחד.

תנועת העמים בארץ ישראל לא התחלקה באופן שווה, אלא נגזרה מתוואי הקרקע המגוונים שלה: מצד אחד **מישורים ועמקים**, ששימשו כדרכים בינלאומיות של המזרח הקדום, כגון "דרך הים" ו"דרך המלך"; מצד שני **הרים וגבעות**. במישורים ובעמקים, שבהם התעבורה הינה קלה יחסית, הייתה תנועת עמים בלתי-פוסקת של צבאות וסוחרים – ואילו בארץ ההר, שהנגישות אליה קשה מאוד, רק מעט מאלה.

למעשה, רק הישראלים הקדומים נאחזו ממש בארץ ההר, ואילו כל שאר העמים שידעה הארץ – עברו וחיו במישוריה ובעמקיה. כתוצאה מכך הייתה אוכלוסיית המישור רב-גונית מאין כמוה, ארץ עמים רבים – בעוד

ארץ ההר שומרת על רציפות דמוגרפית יחסית. כשבחרו לבנות את ביתם בהר, הימרו הישראלים נכון על עתידם. בארץ ההר היה אומנם קשה יותר להתיישב, אך בה בשעה היה קל יותר להשיג ביטחון והגנה מפני ההרס והחורבן שהמיטו תנועות העמים השונות שהציפו את הארץ באלפי השנים שלאחר מכן.

היחסים בין ההר למישור, מבחינה יישובית ודמוגרפית, עברו מספר תהפוכות במהלך ההיסטוריה של הארץ. בשחר ההיסטוריה יושבה בעיקר ארץ המישור על ידי עממים, שזהותם מעורפלת למדי, והמכונים באופן כללי "כנענים" ("והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן" במדבר יג/29). מאוחר יותר פלש לארץ המישור עם נוסף, שמוצאו באיי הים האֶגֶאִי והמוכר בשם "פלשתים". במקביל לפלישת הפלשתים לארץ המישור, החלה האחיזה בארץ ההר על ידי שבטי ישראל ("הר יהיה לך כי יער הוא ובראתו והיה לך תוצאותיו" יהושע יז/18). בנוסף לשני חבלי ארץ אלה יש להזכיר גם ארץ הנגב, שלא יושבה כמעט, אלא שימשה לאורך כל ההיסטוריה כזירת נדודים של עממי הספר הערביים: עמלקים ("עמלק יושב בארץ הנגב" במדבר יג/29), נבטים ועממים ערביים אחרים.

באלף הראשון לפנה"ס פסקו תנועות העמים המיישבות בארץ, והחל עידן התבססות מחד – והתחרות על השליטה מאידך. הכנענים שישבו בהר ("החיתי והאמורי והיבוסי יושב בהר", במדבר יג/29), נכחדו או התבוללו בקרב הישראלים שהיו חזקים מהם. הכנענים, שישבו בארץ המישור, ניהלו מאבקים טריטוריאליים עם הפלשתים, שניסו להרחיב את גבולם צפונה. חלקם נכחד, חלקם התמזג עם הפלשתים, וחלקם האחר, בייחוד בצפון הארץ, המשיך לשמור על זהותו המקורית עוד זמן רב. הפלשתים, ששלטו במישור החוף הדרומי, ניסו כל אותה עת להרחיב את גבולותיהם כלפי צפון, תוך שהם מנהלים תחרות עזה עם הכנענים. הפלשתים ניהלו אף תחרות עזה עם הישראלים על השליטה בהר, אך סופם שנסוגו למישור פלשת, מפני עוצם כוחם של הישראלים. ייתכן גם שחלק מהפלשתים התבולל בקרב הישראלים תחילה בתקופת בית ראשון, עת הוקמו ממלכות

יהודה וישראל, ולאחר מכן בימי בית שני, בעת הגיור ההמוני על ידי החשמונאים.

הישראלים השתלטו בהדרגה על כל חלקי הארץ, השתלטות שהגיעה לשיאה בראשית האלף הראשון לפנה"ס, עם הקמת ממלכות ישראל ויהודה. ממלכות אלה, שארצם המקורית הייתה ארץ ההר, שלטו גם על ארץ המישור, אם כי נותרו כל אותה עת כיסי ההתנגדות של הכנענים והפלשתים, לפחות עד לתקופה מאוחרת למדי. לסוף דרכם הגיעו הכנענים והפלשתים (שבמהלך השנים התמזג בדמם גם דם יווני ורומאי), בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי, כיבוש שהמיט חורבן טוטלי על כל ארץ המישור.

מהאלף הראשון לפנה"ס ועד ימינו ידעה הארץ מספר רב של **חילופי שלטון**, אך לא של **חילופי עמים**. תנועות ההתיישבות בארץ הסתיימו עם היאחזות הישראלים הפלשתים בארץ, ולאחר מכן ידעה הארץ רק **תנועות עמים אימפריאליות**, שתפסו את השלטון המדיני בארץ, אך לא את הארץ עצמה. תנועות העמים האימפריאליות שינו דפוס שלטון ומשטר, אך כמעט שלא השפיעו על התפתחותה היישובית והדמוגרפית של הארץ.

כשם שתנועת העמים לא הייתה זהה בארץ המישור ובארץ ההר, כך גם ההתיישבות בשתי ארצות אלו לא הייתה שווה. בשחר ההיסטוריה היה היישוב בארץ דליל מאוד ומנה לכל היותר כמאה וחמישים אלף איש. רוב היישוב התרכז אז לאורך מישור החוף ובעמקים, ורק מעט ממנו גם בהר. עם התנחלות הישראלים בהרי יהודה, שומרון והגליל – הפכה גם ארץ ההר למיושבת. בצורה זו נמשך הגידול הדמוגרפי בהר ובמישור כאחד לאורך למעלה מ-1500 שנים – מתקופת בית ראשון ועד הכיבוש הערבי-מוסלמי. בתקופת השיא, בימי רומי וביזנטיון, הגיע מספר תושבי הארץ ללמעלה משנים וחצי מיליון איש, לפי אומדנים זהירים של הקהילייה המדעית. ארץ ישראל הייתה אז אחת הארצות הצפופות העולם.

לאחר מכן, עם כיבוש הארץ על ידי הערבים, פקדה את הארץ שואה דמוגרפית, שרוקנה את הארץ ממרבית תושביה, עד שזו פחתה בשיעור של כ-90% ממספרה ערב הכיבוש הערבי-מוסלמי. במהלך התקופה הערבית-

מוסלמית חרב כמעט לחלוטין הישוב בארץ המישור. בתקופה זו נותר כמעט אך ורק הישוב בארץ ההר, שאף הוא הלך והידלדל. הישוב הארץ-ישראלי פחת בתקופה זו בממדים דרסטיים, והגיע ללא יותר מרבע מיליון איש, מספר דומה לזה של תקופת הברונזה הקדומה.

הישוב בארץ המישור חודש רק בעקבות מפעל ההתיישבות הציונית, החל משנת 1880 ואילך. בהדרגה הפך היישוב בארץ המישור לרוב, כתוצאה מקיבוץ גלויותיו של עם ישראל, אליו נלוותה גם הגירה המונית של דוברי ערבית מהארצות הסמוכות. ערב-רב זה של מהגרים נטש ברובו את ארץ המישור במלחמת השחרור, וכתוצאה מכך הפך היישוב בארץ המישור ליהודי ברובו. במקביל לשיקום ארץ המישור, החל להשתקם גם היישוב בארץ הר, בעיקר כתוצאה מהמודרניזציה שהביאה עמה התנועה הציונית לתושביו המקוריים. לאחר 1948 החלו היהודים ליישב גם את ארץ ההר הגלילית ולאחר 1967 – גם את הרי יהודה ושומרון. היום, מונה אוכלוסיית הארץ כעשרה מיליון איש, כשהיא מתפרשת על פני ארץ ההר והמישור כאחד. ארץ ישראל תחת ריבונות ישראל הפכה שוב לאחת הארצות הצפופות בעולם.

ההר והכפר, המישור והעיר

הבחנה חשובה נוספת בין ארץ ההר לבין ארץ המישור היא **המבנה היישובי** השונה של שתי ארצות אלו. ארץ המישור הייתה תמיד **עירונית** באופייה, ואילו ארץ ההר – **כפרית**. גם בתקופות שבהן היישוב בארץ ההר גדל, נשאר הוא תמיד כפרי באופיו. למעט ירושלים, כל יתר הערים בארץ ההר היו תמיד כפרים גדולים, ותו לא.

מצב זה נמשך משחר ההיסטוריה ועד ימינו אנו. ארץ ישראל של היום אף היא מחולקת לשתי ארצות: ארץ המישור העירונית לעומת ארץ ההר הכפרית. גם היום, הערים דוברות הערבית בארץ ההר הן בעלות מבנה כפרי, ולא עירוני.

תנועות העמים: מיישבות ואימפריאליות

ארץ זו, שיש בה כל-כך מעט גיאוגרפיה וכל-כך הרבה היסטוריה, ידעה עמים רבים, אך רק מעטים שבחרו באמת להתיישב בה. מכל אותם עמים רבים, רק הישראלים הקדומים הפכו אותה למולדתם, פיתחיה, דבקו בה, נלחמו למען עצמאותה, ואף לאחר שגורשו ממנה, לא פסקו לחלום לשוב אליה. הכנענים והפלשתים אומנם יישבו את הארץ, אך הם מעולם לא הצליחו להשיג עצמאות ואף לא הותירו אחריהם שום דבר בעל ערך. סופם שנטמעו בקרב הישראלים או שנכחדו. הם לא הותירו אחריהם צאצאים, כשם שלא הותירו שום מורשה תרבותית בעלת ערך. לעומתם, הישראלים, לא רק שזכו להקים ממלכות מפוארות, אלא אף ששרדו הם את כל התהפוכות שידעה הארץ לדורותיה. ומה שחשוב לא פחות – הישראלים הורישו לעולם מורשה תרבותית ודתית, שאין לה אח ותקדים בעולם. מכל העמים שחיו אי פעם בעולם, תרמו הישראלים לעולם יותר מכל עם אחר, פרט אולי לעם היווני.

הארץ ידעה לא רק תנועות של **עמים מיישבים** (הכנענים, הפלשתים והישראלים) – אלא גם תנועות עמים אחרות, תנועות של **עמים אימפריאליים**. האשורים, הבבלים, הפרסים, היוונים, הרומאים, הערבים, הצלבנים, הממלוכים, התורכים והאנגלים – כל אלו שייכים לתנועות העמים האימפריאליות, ולא לתנועות העמים המיישבות. עמים אלה כבשו את השלטון המדיני, אך לא יישבו אותה, אלא במקצת ובאופן ארעי.

ההבחנה בין עמים מיישבים לבין עמים לא-מיישבים, היא אפוא המפתח להבנת ההיסטוריה הדמוגרפית של הארץ. הבחנה זו חשובה, כיוון שבדרך כלל חושבים אנו בצורה גורפת, כאילו כל תנועות העמים העתיקות היו דומות זו לזו. ולא היא. עמים מיישבים כבשו את הקרקע של ארץ מסוימת, כיבוש שבא לביטוי בהתיישבות ובהיאחזות פיזית בארץ. לעומתם, עמים אימפריאליים הם אותם עמים שפלשו ארצה במטרה להשתמש בה כבנוסף כדי להרחיב את שלטונם בעולם. לשם כך שלחו הם אל מחוץ לארצם לוחמים בלבד, מבלי שתלווה לכך פעילות קרקעית.

יודגש, כי גם העמים האימפריאליים ישבו בתחילת דרכם ארצות מסוימות, אותן הפכו הם למולדתם. ואולם, לאחר שהגיעו עמים אלה לכלל התפתחות גבוהה יחסית, יצאו הם למסע כיבושים מחוץ לארץ האם שלהם, כדי להשתלט על ארצות חדשות. באותן ארצות, שכבר נושבו לפני כן, לא יכלו אלא לתפוס את השלטון המדיני בלבד. לעומת זאת, את אותן ארצות בלתי נושבות יכלו הם אף ליישב.

דוגמא מובהקת להבדל בין תנועות העמים השונות אפשר להביא מההיסטוריה של אנגליה. תחילה התיישבו באנגליה מספר שבטים גרמניים, שהחזקים שבהם האנגלים, שאף העניקו את שמם לארץ זו. לאחר מאות שנים שבהן יישבו את אנגליה והתארגנו בה מבחינה פוליטית, החלו הם לצאת למסע כיבושים מעבר לים. כשהגיעו לאמריקה הצפונית, מצאו הם אותה בלתי מיושבת, אם כי לא ריקה מאדם. ילידי המקום, האינדיאנים, טרם עברו משלב הנוודות לשלב ההתיישבות. לכן יכלו האנגלים לתפוס את אדמותיהם (שבהעדר התיישבות הייתה זיקת האינדיאנים אליהם רופפת יחסית), ואף להתארגן בה מבחינה פוליטית. כך עשו האנגלים גם בדרום אפריקה ובאוסטרליה. בתור שכזו, הייתה תנועת עמים אנגלית זו, תנועת עמים מיישבת.

לעומת זאת, משהגיעו האנגלים להודו, מצאו הם ארץ שהייתה לא רק מיושבת בצפיפות, אלא אף מאורגנת מבחינה מדינית. כתוצאה מכך הסתפקו האנגלים בכיבוש השלטון בארץ זו, מבלי ליישב אותה. בדומה לכך, גם כיבוש ארץ ישראל על ידי האנגלים לא נועד ליישב אותה, אלא לשלוט בה מבחינה מדינית בלבד.

האנגלים פעלו אפוא בצורה שונה, בכל מקרה בהתאם לתנאי הארץ שפגשו. באמריקה הצפונית, בדרום אפריקה ובאוסטרליה הייתה זו תנועת עמים מיישבת – ואילו בהודו, בארץ ישראל ובשאר חלקי המזרח התיכון הייתה זו תנועה אימפריאלית.

איזה לקח אפשר להסיק מהבחנה זו לגבי ההיסטוריה הדמוגרפית של ארץ ישראל? הלקח הוא, שצריך להבחין היטב בין העמים שהתיישבו ונאחזו בה לאורך דורות, לבין אותם עמים שהתארחו בה לשעה קלה (אפילו זו

נמשכה מאות שנים) אך מבלי שהתיישבו בה. הכנענים, הישראלים והפלשתים היו עמים מיישבים. לעומת זאת כל יתר העמים, שפלוש לארץ לאחר מכן, הסתפקו בהרבה פחות: תפסו הם את השלטון המדיני בארץ, אך לא התיישבו בה, אלא באקראי ובתור יחידים, בדרך כלל אנשי צבא שחלקם את נישאו לבנות המקום. מספר האורחים שבקרו בארץ הוא חסר תקדים. אין עוד מדינה אחרת בעולם, שידעה כל כך הרבה כובשים אימפריאליים. אשורים, בבלים, פרסים, יוונים, רומאים, ערבים, צלבנים, תורכים ואנגלים – כל אלה הציפו את הארץ, לעיתים אף שהו כאן זמן ממושך, עד שנסוגו ממנה ושבו לארצותיהם.

השוואה שהמיטו הערבים על הארץ

הכובשים הערבים-מוסלמים לא היו שונים מאלה שלפניהם, אלא בדבר אחד. הם, לא רק שלא יישבו את הארץ, אלא אף מדברו אותה. ארץ ישראל, שערב הכיבוש הערבי-מוסלמי במאה ה-7, מנתה מיליוני בני אדם והייתה מן הצפופות בעולם – התרוקנה במהלך התקופה המוסלמית עד כדי כך, שלא נותרו בה אלא כרבע מיליון איש בתחילת המאה ה-19. הרס כה גדול וכה חסר תקדים בהיסטוריה האנושית, יש בו כדי ללמד משהו על האופי הפוליטי של האסלאם, ובעקיפין גם על מוצאם של הפלחים הארץ ישראליים. מוצאם אינו יכול להיות מאף אחד מהכובשים המוסלמים, מאחר שאיש מהם לא התיישב בארץ, אלא שלט בה תמיד בשלט רחוק בלבד: מדמשק, מבגדאד, מקהיר ומאיסטנבול.

בין כל הכובשים המוסלמים בלטו באכזריותם אלו שבאו מארץ ערב, היינו, הערבים מבחינה טריטוריאלית-גנטית. החורבן שהמיטו הערבים על ארץ ישראל היה חלק מתופעה רחבה, שהקיפה את כל הארצות שנכבשו על ידם. תימוכין לכך אפשר למצוא בדברי אָבֶן תְּלֻדוֹן, ההיסטוריון המוסלמי המפורסם, בן המאה ה-14, שטען כי:

כשערביי המדבר משתלטים על ארצות מפותחות, הן נחרבות במהרה”².

להחרבת הארצות המפותחות על-ידי הערבים יש, לדעת אֶבְנֵי תַלְדוֹן, סיבות אחדות. ערביי המדבר הם בְּרַבְרִים, שמנהגי הפראות טבועים בנפשם עד כדי כך, שהפראות נעשתה להם טבע ותכונת אופי. טבעם הוא לנדוד, והנדודים הם סתירה להתיישבות קבע, שהיא תנאי להיווצרותה של תרבות חומרית. כל דאגתם היא רק ליטול ככל האפשר יותר מרכושם של האחרים, אם בדרך שוד ואם בדרך של הטלת תשלומי חובה. כותב אֶבְנֵי תַלְדוֹן :

טבעם של ערביי המדבר הוא לשרוד מה שיש בידי האנשים, ופרנסתם בצל רומחיהם; אין הם יודעים גבול ומעצור בכיזת רכושם של הבריות.³

המזרח התיכון כולו, שלפנים היה פורח, חרב תחת השלטון המוסלמי. כל המרחב שבין אפריקה המשוונית ובין הים התיכון היה פעם ארץ נושבת, כפי שמעידים שרידי החורבות המצויים בו, כגון מונומנטים, פסלים בבניינים ושרידי כפרים וחוות. כותב אֶבְנֵי תַלְדוֹן :

כל מי שמסתכל בארצות שהערבים כבשו והשתלטו עליהן, בכל מקום בעולם, יכול להיווכח כיצד התמוטטה תרבותן ונשם יישובן, עד שאפילו האדמה הפכה ללא-אדמה.⁴

מאז נפילתה בידי הערבים, הכניעו את הארץ בזה אחר זה כובשים מוסלמים זרים, כאשר כל אחד מהם טבע חותם של הרס משלו, בעיקר במישוריה ובעמקיה. צלאח א-דין הרס את ערי הצלבנים והשאיר אחריו אדמה חרוכה, כדי שלא תהא תקומה לצלבנים. פלישת הממלוכים, בהנהגת ביברס, השאירה אחריה הרס שיטתי נוסף של ערי החוף, אף זאת במגמה למנוע מהצלבנים תקומה, לאחר שקוממו את מלכותם השנייה, בעיקר לאורך מישור החוף. הם החריבו את אחוזות הצלבנים, סתמו בורות מים ואגני ניקוז של נחלים.

את שרידיו של היישוב שנותרו במישור, השמידו הערבים-הבדואים, שהבריחו את התושבים, שדדו את רכושם, השחיתו את אדמות המזרע והרסו את מערכות השקיה. שדות פוריים ניטשו, מטעים נעקרו או הוצתו,

מקורות מים הוזנחו ונסתמו. את מקומם של היישובים שפרחו תפסו ביצות, שבהן קיננו יתושי המלריה, שהפילו חללים רבים.

בעוד שברמה ההצהרתית קודשה הארץ על ידי האסלאם, הרי שבפועל נזנחה היא לחלוטין תחת שליטתו. ארץ ישראל תחת השלטון המוסלמי איבדה כמעט לגמרי את מעמדה המיוחד, שממנו נהנתה תחת הריבונות הישראלית, ובמידה מסוימת גם תחת השלטון הביזאנטי-נוצרי. עם ישראל ראה בארץ את מולדתו ובתור שכזו עשה תמיד להפרכתה ולשגשוגה. העמים הנוצריים ראו בה את ארץ הקודש, וגייסו לא מעט משאבים כדי לפתח אותה ולהגן עליה. לעומת זאת, יחס השלטונות המוסלמיים כלפי ארץ ישראל גובש ונקבע בהתאם לנסיבות הפוליטיות ולתמורות השלטוניות, ולא הושפע כמעט משיקולים אידיאולוגיים או רוחניים, שיקולים שקבעו את יחס השלטונות הישראליים או הנוצריים שקדמו לו.

בתקופה הערבית-מוסלמית פקדה את הארץ שואה אמיתית, שעליה עוברים ההיסטוריונים כמעט בשתיקה. כתוצאה משואה נוראה זו פחת מספר תושבי הארץ באופן דרסטי ביחס למצבה ערב הכיבוש הערבי-מוסלמי. שואה זו התרחשה לא רק כתוצאה של מעשי הרס ברבריים בכוונת מכוון, אלא גם על ידי הזנחת ביטחון הפנים והחוך והטלת מסים כבדים על המגזר החקלאי. ההכבדה על המגזר החקלאי, שהיווה את רוב היישוב, גרמה לנטישה מהירה של השטחים המעובדים, אליהם החלו לחדור שבטי המדבר, אויביו המושבעים של הפלח הארץ ישראלי.

בניגוד למה שמקובל לחשוב, האסלאם אינו יונק את חיותו רק מהמדבר, אלא גם מהעיר. שלא כמו הרוח הישראלית, היונקת חיותה מעבודת האדמה, מקבל האסלאם את השראתו מחיי המסחר העירוניים, עובדה שהביאה מלומדים מסוימים לראות את עלייתו כ"מהפכה בורגנית". המסחר, ולא עבודת האדמה, היה העיסוק המכבד את בעליו בחברה המוסלמית. עובד האדמה זכה לכינויי גנאי שונים, ששיקפו את חוסר הכבוד לאורח חייו.

כתוצאה מכך חלה הידרדרות מתמדת בחקלאות בכל אזורי האימפריות המוסלמיות, ולא רק בארץ ישראל. נטישת החקלאות גרמה להגירה מהירה

אל הערים, מעבר לכושר קיבולן, בדומה לתהליך המוכר לנו במדינות העולם השלישי של היום. בהעדר תנאים סניטרים הולמים, הביאה הגירה זו לפריצת מחלות ומגיפות, שהפילו חללים רבים. ההיסטוריוגרפיה הערבית מתארת את סוריה וארץ ישראל כאזורים מוכי מגיפות, שלעתים נוח היה להגלות אליהן אנשים בלתי-רצויים, מתוך הנחה שימותו ממחלות. גורמים אלו, ואולי אף גורמים נוספים, דרדו את הארץ לשפל חסר תקדים בתולדותיה, כפי שמסכם זאת משה שרון:

בימי שלטון האסלאם עבר על ארץ ישראל תהליך קבוע ומתמשך של חורבן והרס היישוב והחקלאות.⁵

בין שהיה הרס הארץ בכנונת מכוון ובין שבא כתוצאה מהזנחה פושעת של ביטחון הפנים והחוק, התוצאה הייתה אחת: האוכלוסייה, שישבה בארץ עֶרְב הכיבוש הערבי-מוסלמי, הוכחדה – למעט הפלחים תושבי ארץ ההר, ששרדו שואה זו לפחות בחלקם. העמים שישבו במישור, שהיו צאצאי הכנענים והפלשתים (שדם יווני-רומי התמזג עמם) – נכחדו ולא השאירו אחריהם צאצאים. לעומת זאת, עם ישראל, שברובו ישב בארץ ההר, ניצל מחורבן זה, לפחות בחלקו. לכן, יכול היה להותיר אחריו צאצאים. צאצאי עם ישראל, ששרדו את השואה הערבית-מוסלמית, הם אבות אבותיהם של תושבי הארץ דוברי הערבית המוכרים לנו היום. העובדה, שרוב רובם של תושבי הארץ אותם פגשו אנשי המערב במאה ה-19, ישבו בארץ ההר, מחזקת את הטענה בדבר מוצאם הישראלי.

תנועת העמים הערבית-מוסלמית לא הייתה אפוא עוד סתם תנועת עמים אימפריאלי, כשאר הכובשים שידעה ארץ ישראל למן המאה ה-8 לפנה"ס. כל אחד מהכובשים הקודמים פגע כמעט אך ורק באליטות שלה, אך לא ב"עם הארץ" – בפלחים הארץ ישראליים. לעומת זאת הכיבוש הערבי-מוסלמי פגע אנושות גם ב"עם הארץ", שהיווה תמיד את רוב האוכלוסייה.

זאת ועוד: בניגוד לקודמיהם, המוסלמים לא זו בלבד שלא תרמו לארץ שום דבר חיובי, אלא אף גרמו ישירות לחורבנה ולשממונה. חורבן זה בא

לביטוי לא רק בהפחתה דרסטית של האוכלוסייה, אלא גם בהרס שיטתי של כול התכנית היישובית שלה, לרבות דרכים ותשתיות. בעוד שערב הכיבוש המוסלמי הייתה זו ארץ שוקקת חיים, הרי שבראשית המאה ה-19, עם הגיעם של האירופאים הראשונים לארץ, הייתה זו ארץ שוממת וחרבה. המוסלמים הפכו למציאות מבעיתה את הקללה המקראית שבספר ויקרא (כו, 32-33):

והשימותי אני את הארץ, ושממו עליה אויביכם היושבים בה...והייתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה.

כתוצאה מהחורבן שהמיטו המוסלמים על הארץ, במישורין ובעקיפין, בזדון וברשלנות פושעת, הפכו המישורים והעמקים לשממה ולביצות, שנותרו כך עד ראשית העת החדשה, עם תחילתו של מפעל ההתיישבות הציוני. תיאורי הזוועה שהותירו אחריהם סופרים בני המערב במאה ה-19, לא מותירים אף שביב של תקווה לארץ הזאת. הארץ, שבתקופת המקרא הייתה ארץ זבת חלב ודבש, ובתור שכזו נצרבה בתודעתם של העמים הנוצריים, התגלתה לעיניהם כה שוממה וכעורה, עד שלא האמינו שמדובר באותה ארץ. בין שלל הדימויים של אותה ארץ עזובה ונטושה, בולט תיאורו של מארק טווין שסיכם את מסעו לארץ הקודש, בשנת 1867, במילים אלו:

מכל הארצות הנודעות בנופן המכוער, חושבני שזו ראויה לכתר האליפות. הגבעות קירחות ודהויות וחזותן עלובה. העמקים הם מדבריות מכוערות, שבשוליהם צמחיה דלה, עטוית עצב ויגון...זוהי ארץ שממון, חוסר תוחלת ושברון לב...ארץ ישראל יושבת עטוית שק ואפר. רובצת עליה קללה שהובישה את שדותיה והצמיתה את אונה...אף ירושלים הנודעת, פאר השמות בהיסטוריה, איבדה את כל גדולתה העתיקה והפכה לכפר חלכאים...שוממה וכעורה...ארץ ישראל אינה שייכת עוד לעולם החולין הזה.⁶

המסע לארץ ישראל הוכתר על ידי התקשורת האמריקאית, בשם "מסע התענוגות הגדול לארץ הקודש". על כך מעיר מארק טוויין, כי לא מסע תענוגות היה זה, כי אם "מסע הלוויה הגדול לארץ הקודש".⁷

החוקרים והתיירים המערביים הראשונים, שהגיעו לארץ ישראל במהלך המאה ה-19, לא יכלו להאמין למראה עיניהם. מאותה ארץ זבת חלב ודבש שבסיפורי המקרא, לא נותר אלא אוד עֶשֶׂן, זכר ליישוב המפואר של ארץ ישראל המקראית. הדתיים שבהם קיבלו את האמונה כי קללת האל המקראי רובצת על הארץ מאז חורבנה, כפי שניבאו לה נביאיה. אך החוקרים המודרניים, בעלי השכלה מדעית, לא יכלו להסתפק בהסבר זה והעלו השערות שונות לגבי סיבת החורבן. אחת ההשערות שהועלו הייתה כי חל שינוי אקלים קיצוני או אסון טבע, והוא שגרם להרס ולחורבן הארץ. ואולם, השערה זו הופרכה, כשהתברר ששררה יציבות אקלימית בכול התקופה הרלוונטית. אחרים העדיפו הסבר סוציולוגי, לפיו תמורות בתנאים החברתיים ובשיטות העיבוד החקלאי הם שהביאו חורבן על הארץ. מסקנתם הייתה שאין כל סתירה בין התיאור המקראי של הארץ ותנאיה הגיאוגרפיים, לבין המציאות שנתגלתה להם במאה ה-19.

המחקר הארכיאולוגי המודרני לא רק אמת את התיאור המקראי של הארץ כ"ארץ זבת חלב ודבש", אלא אף הביא להכרה, שהארץ המשיכה לפרוח ולשגשג גם במשך למעלה מאלף שנים לאחר מכן, עד שלהי התקופה הביזאנטית. לפי ממצאים אלה חרבה ושממה הארץ רק לאחר שנכבשה על-ידי המוסלמים. עם זאת, עדיין חסר מחקר מדעי מקיף, שיתעד את מהלכה המדויק של השואה שפקדה את הארץ בתקופה זו.

הייתכן שאת הארץ פקדה שואה בתקופת האסלאם? הייתכן, שמעשים נוראים כאלו לא ישאירו עקבות בכתובים? תשובה חיובית לכך אף שאינה החלטית, נתמכת היא בשורה של ראיות נסיבתיות כה מוצקות, עד שאם לא יוכח אחרת, יש לקבל זאת כעובדה היסטורית מהימנה. אנו, ששרדנו את שואת יהודי אירופה, שוב איננו יכולים לשלול אפשרות זאת.

על השואה שפקדה את הארץ בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי יכולים אנו ללמוד מראיות נסיבתיות בלבד, בהעדר ראיות ישירות לכך. כל הראיות

שיש בידינו הן נסיבתיות בלבד, באשר הכובשים המוסלמים לא רק שהחריבו את הארץ, אלא אף השמידו את כל הראיות הישירות לכך. שום עדות ישירה אין בידינו, למעט אולי כתבי הגניזה הקהירית. השמדת ראיות זו הייתה כה שיטתית, עד שרק הממצאים הארכיאולוגים יכולים לספק לנו ולו רמז בלבד על מה שארע כאן בתקופה זו. ובכן, אלו ראיות עומדות היום לרשותנו?

בדיני הראיות הכלל הוא, שצריך להביא את הראייה הטובה ביותר שבנמצא. כיצד נוכל להוכיח שהתרחש תורבן פיזי בארץ? הדרך הטובה ביותר היא לבחון את צפיפות היישוב ופריסתו ערב הכיבוש הערבי בהשוואה למצבו לאחר מכן. מהסקרים הארכיאולוגים שנעשו בארץ, שחלקם עדיין בשלביהם הראשוניים, עולה תמונה מחרידה של פחות דרמתי בצפיפות היישובים, בגודלם ובפריסתם – בתקופה שבאה לאחר כיבוש הארץ על ידי הערבים. פחות דרמתי זה התרחש כאמור בעיקר במישור החוף ובעמקים, ורק בחלקו על גב ההר.

מפחות זה, שעליו יש בידינו ראיות מוצקות, ניתן להסיק בוודאות על פחות מקביל במספר תושבי הארץ בכלל ובמספר תושבי ארץ המישור בפרט. אם ערב הכיבוש מנה היישוב הארץ ישראלי למעלה משני מיליון איש, לפי אומדנים זהירים; ואם בראשית המאה ה-19 מנה היישוב בכללותו לא יותר מרבע מיליון איש (בדומה למספר התושבים בתקופה הפרה-היסטורית); כי אז ניתן להסיק בוודאות שבתקופה זו התרחשה בארץ שואה דמוגרפית חסרת כל תקדים בהיסטוריה האנושית. (תקדים שחזר פעם נוספת רק במאה ה-20 עם שואת יהודי אירופה). תושביה הקדומים של הארץ נכחדו אפוא ברובם במהלך התקופה המוסלמית, ולא רק התנסו בשמד רוחני.

על ההשמדה הפיזית של תושבי הארץ בתקופת האסלאם יכולים אנו ללמוד גם מראיות נסיבתיות נוספות, על ידי השוואת התפוקה התרבותית של הארץ עד לכיבוש זה, ביחס לתפוקתה התרבותית לאחר מכן. השוואה זו מעלה תמונה מחרידה לא פחות. ערב הכיבוש הערבי ידעה הארץ פריחה תרבותית עצומת ממדים. אף כשהארץ איבדה את ריבונותה הישראלית,

המשיכה היא ליצור תרבות לאומית-דתית עשירה מאוד. בתקופה זו נכתבו בארץ המשנה והתלמוד הירושלמי ואף נוצרה ספרות המדרש והאגדה. בתקופה זו אף החלה לפרוח התרבות הנוצרית, שהתפתחה בצד התרבות היהודית. הישג זה בולט במיוחד לאור דלות האמצעים שעמדו לרשותו של היישוב הארץ ישראלי.

לעומת זאת, לאחר הכיבוש הערבי נִמְמָה הארץ בבת אחת. בתקופה שלאחר כיבוש זה ועד לחידוש פני הארץ במאה ה-19, איבדה הארץ את לשונה והפכה אילמת לחלוטין. הדבר תמוה שבעתים, משום שבתקופה זו החל השימוש בנייר במזרח התיכון. הפצת השימוש בנייר, שהחליף את חומרי הכתיבה הקודמים, חוללה מהפכה-זוטא במזרח התיכון, בשנותה סדרי מינהל, מסחר ותרבות. בדומה להמצאת הכתב הקולי לפני כן, ולהמצאת הדפוס לאחר מכן, היה בהמצאת השימוש בנייר משום קטליזטור בכל תחומי החיים. אפשרויות חדשות להפצת מידע ולאחסונו, שקודם לא יכלו כלל להעלותן על הדעת, נפתחו בפני הדורות הללו. מהפכת הנייר, שבמקומות אחרים הביאה לפריחה תרבותית חסרת תקדים, כלל לא השפיעה על הארץ. זו המשיכה לשתוק, ודווקא שתיקה זו היא הנותנת.

העדר ראיות כתובות מהתקופה המוסלמית של ארץ ישראל, הוא אולי הראייה הטובה ביותר לשואה שהתרחשה בה. על פי כל הגיון, צריכה הייתה הארץ להותיר בתקופה זו דברי כתב בכמות העולה על כל קודמותיה. שכן מהפכת הנייר יצרה הזדמנויות חדשות שלא היו קודם. אותה ארץ, שבה הומצא הכתב הקולי, ואשר הפכה את העם היושב בה לעם הספר, חדלה לפתע מלכתוב. מאז הכיבוש המוסלמי ועד המאה ה-19, נִמְמָה לחלוטין היצירה התרבותית בארץ, כאילו אבדה לה לשונה.

הארץ, שהקרינה לדורות הבאים יותר אור מכל ארץ אחרת לפנייה, ושעד לכיבוש המוסלמי ידוע לנו עליה יותר מאשר על כל ארץ אחרת – הפכה פתאום לפינה חשוכה, שאיננו יודעים עליה כמעט מאומה. משתיקה רועמת זו יכולים אנו להסיק, שדבר מה נורא התרחש בארץ, דבר המכונה היום "שואה", "רצח עם", "ג'נוסייד".

גלות, שמד והשמדה

עד כמה הרה אסון היה הכיבוש הערבי-מוסלמי נוכח להבין, אם נשווה אותו לאסונות אחרים שידע עם ישראל. בזיכרון הלאומי שלנו נצרכו שלושה מושגים של חורבן לאומי: גלות, שמד והשמדה. המושג גלות מתקשר עם חורבן הבית הראשון והשני שהמיטו על אבותינו האשורים, הבבלים והרומאים בעת העתיקה; המושג שמד מתקשר עם החורבן שהמיטו הספרדים על אבותינו בימי הביניים, שעה שכפו עליהם להתנצר; המושג השמדה מתקשר עם השואה שהמיטו הנאצים בדורנו על עם ישראל, ואשר כתוצאה ממנו נכחדו פיזית רבים מבני עמנו.

לשלוש מכות אלו, שנצרכו עמוק בתודעתנו הלאומית, מקבילות שלוש מכות דומות, שלא הותירו עקבות בזיכרון הלאומי שלנו: הגלות, השמד וההשמדה שהמיטו הכובשים הערביים-מוסלמיים על עם ישראל בתקופת שלטונם על ארץ ישראל. מה שעשה כל אחד מאויבי ישראל בנפרד, עשו הערבים-המוסלמים במאוחד. אלה שלא הוגלו או הושמדו, עברו תהליכי שמד – על ידי חיובם בכוח ובתחבולות להסתערב ולהתאסלם. כך נולדה תופעת האנוסים הארץ ישראליים, שאודותם לא שמענו דבר.

על השואה הארץ ישראלית איש לא דיבר עד כה. הממצאים ישנם, לפחות בקרב האקדמיה. אך את המסקנות שיש להסיק מהן, איש לא הוציא עד כה. על ההשמדה ההמונית של תושבי הארץ בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי, איש עדיין לא דיבר עד כה. מהו מקור קשר השתיקה לגבי רצח-עם זה, ג'נוסייד זה, שהתרחש בימי הביניים על אדמת ארץ ישראל?

פרט לעובדה שחורבן זה לא הותיר אחריו ראיות כתובות, מתקשים אנו להעלות אפשרות זו על הדעת, כיוון ששבויים אנו בדפוסי מחשבה שמקורם במיתוס שהפיצה ומפיצה עד היום התעמולה הערבית-מוסלמית. לפי מיתוס זה, כיבוש הארץ על ידי הערבים לא היה מלווה בהרס ובחורבן, אלא בבנייה ושגשוג. הורגלנו לחשוב, כי השלטון המוסלמי בארץ ובשאר ארצות האסלאם, התאפיין על ידי משטר של סובלנות רבה יחסית, לפחות בהשוואה למשטר ששרר באירופה הנוצרית בימי הביניים. לפי תפישה זו, שררה תחת שלטון האסלאם אוטופיה בין-דתית, שבה בני אדם ממוצא

אתני שונה ובעלי דתות שונות חיו בהרמוניה זה בצד זה. באותם ימים רחוקים שררו בבית האסלאם שלום והסכמה בלתי-מעורערים, כול בני-האדם נהנו משוויון זכויות והזדמנויות, ועמלו יחד לקידום התרבות האנושית.

תיאורים אלה של "תור זהב" הם מגוחכים לא רק משום שאין להם אחיזה במציאות ההיסטורית, אלא גם מפני שהם משליכים דפוסים מודרניים של סובלנות ושוויון על תקופות קדומות, שבהן שררו ערכים שונים לחלוטין. תרבות האסלאם בימי-הביניים לא הייתה במובן זה שונה מהתרבות הנוצרית באותה עת, כשאפליה וחוסר סובלנות נתפסו לא רק כלגיטימיים, אלא אף כמכשיר לצירוף מאמינים, כל אחד למחנהו.

בדומה למפלגות הפוליטיות בנות ימינו, עשו דתות הייחוד בימי הביניים מאמצים גדולים להרחיב את שורותיהן, על-חשבון מאמיניה של הדת היריבה. תחרות מעין זו שררה לא רק בין הנצרות לאסלאם, אלא גם בתוך הכיתות השונות שצמחו באסלאם ובנצרות. תחרות זו הייתה חריפה במיוחד בקווי התפר שבין הזירה הנוצרית לזירה האסלאמית – בתורכיה שבמזרח ובספרד שבמערב. שתי ארצות-מעבר אלו שימשו זירה למאבקים פוליטיים ודתיים בין הנצרות לאסלאם, וגורלן של אוכלוסיותיהן נקבע לפי מקבילית הכוחות בין הצדדים. ספרד הייתה תחילה נוצרית ויהודית, לאחר מכן גם מוסלמית (בעיקר בדרומה), ולבסוף – נוצרית טהורה, לאחר גירוש המוסלמים והיהודים גם יחד. תורכיה אף היא הייתה נוצרית לאורך דורות רבים, כל עוד שלטו בה הביזנטים. אך לאחר כיבושה על-ידי התורכים, הפכה אוכלוסייתה למוסלמית ברובה הגדול, פרט לאותם חבלי ארץ שבהם המשיכו היוונים לשבת, גם לאחר כיבוש זה.

התחרות בין הדתות הללו הייתה שונה מהתחרות המפלגתית בת-ימינו, בכך שעשתה שימוש לא רק בתעמולה, אלא אף באמצעי הפחדה והפליה לרעה. בארץ ישראל הייתה תחרות זו חריפה במיוחד, בשל מעמדה המיוחד של הארץ ובשל זהותם הדתית של תושביה. בניגוד למרחבים אחרים שעליהם השתלט האסלאם, שבהם הייתה רוב האוכלוסייה פגאנית במהותה, בארץ שלטו זה מכבר שתי דתות הייחוד שקדמו לאסלאם –

היהדות והנצרות. כדי לאסלם את תושבי הארץ נדרש היה לעשות שימוש לא רק בכוח אלא אף בתחבולות כגון הפלייה במיסוי, הפליה בבעלות על רכוש, הפליה בהזדמנויות לתפקידים פוליטיים, הפליה במעמד החברתי וכד'.

על רקע עובדות אלו ברור אפוא שאין כלל טעם לדבר על יחסים הרמוניים בין הכובשים המוסלמיים לאוכלוסייה הנכבשת, שכן אלה אף לא התיימרו לעשות כן. למעשה השליטה החליפות המוסלמית צורה של **משטר אפרטהייד**, אומנם לא על רקע גזעי אלא דתי. כל מי שסרב לקבל על עצמו את דת האמת המוסלמית הוחזק במעמד נחות (מעמד הדימים), שעליו הוטלו מגבלות משפטיות, כלכליות ופוליטיות. אפליה זו, על רקע דתי, כמעט שאינה מזוכרת בספרות הכללית, הניזונה ברובה מהשקרים שמפיצה הרטוריקה הערבית-מוסלמית המודרנית. ואולם, אף אם מפריכים את מיתוס ההרמוניה הבין-דתית והבין-גזעית, עדיין אין בכך כדי להסביר את אותה דרמה חסרת התקדים שהתרחשה בארץ ישראל בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי, שכתוצאה ממנה הושמד היישוב בארץ כמעט לחלוטין.

פחד הערבים מתושבי ההרים

להבחנה בין ארץ ההר לבין ארץ המישור יש חשיבות נוספת בהקשר של הכיבוש הערבי-מוסלמי. יותר מכל כובש אימפריאלי אחר, היה לערבים פחד מפני תושבי ההרים, אולי מפני שבאו מן המדבריות המישוריות. הכובשים שלפניהם, שבאו מארצות הרריות (האשורים, הפרסים, היוונים והרומאים), התמקמו בארץ המישור מסיבות של נוחות, אך לא בשל פחד מסוים. כשבאו לארץ היוונים, בנו הם את עריהם בארץ המישור, תוך שהם מבוללים בתוכם רבים מילידי המקום הכנענים והפלשתים. הרומאים נקטו באותה דרך. הם התרכזו במישור החוף אך לא עלו אל ההרים, אלא כשנדרש היה לדכא את מרידות הישראלים. הם החריבו את ירושלים, אך לא התיישבו בה. לעומת זאת, הכובשים הערביים-מוסלמים, שמוצאם במדבר המישורי, כלל לא התיישבו בארץ, אפילו לא בארץ המישור. העיר היחידה שהקימו הייתה רמלה, שממנה שלטו על הארץ, שלטון שהיה

רופף מאוד ביחס לקודמיו. לארץ ההר לא הגיעו, כי פחדו מיושביה. ההרים שמשו מאז ומתמיד מקומות מסתור, שכובשים זרים התקשו לפלוש אליהם. ההיסטוריון אבן תלדון עמד על חולשה זאת אצל ערביי המדבר, בהבליטו את העובדה שאלה מסוגלים להשתלט רק על המישורים. מאחר שאין הם אוהבים להסתכן, יוצאים הם למערכה רק במישורים חשופים, אך לא בהרים:

השבטים, היושבים במעוזי ההרים, בטוחים מפשיטותיהם וממסעי ההשחתה שלהם, כי הערבים אינם עולים אליהם לראשי הגבעות, אינם נוטלים על עצמם קשיים ואינם מסתכנים. אבל המישור הוא להם שלל וטרף, כל שעה שהם יכולים להשתלט עליו, אם מפני שאין בו חיל משמר ואם מפני שהממשלה השלטת בו חלשה.⁸

בתקופה הערבית מוסלמית התרוקנה אפוא ארץ המישור מתושביה, ואילו ארץ ההר המשיכה להיות מיושבת, ולו בדלילות. האמרה המפורסמת "ארץ ללא עם, לעם ללא ארץ" הייתה נכונה רק במחציתה, או ליתר דיוק, הייתה זו אמת רק לגבי מחציתה המישורית של הארץ. ארץ המישור הייתה ללא עם, ואילו בארץ ההר ישב עם הררי עתיק יומין – שריד מנוון של עם ישראל ההיסטורי. רשמי מסע של תיירים, צליינים ונוסעים, שפקדו את הארץ במאה ה-19, תיעדו את הניגוד שבין ההרים המיושבים לבין המישורים והעמקים השוממים (שבשפה הערבית נקראו בשם "אדמות מוות", שפירושו "האדמות המתות"). "א' רובינסון וא' סמית כתבו כי:

מצבם של יושבי ההרים טוב בהרבה מיושבי העמקים. הם מגדלים גידולי שדה ונטיעות, זורעים ושותלים ירקות שונים ואוספים פרי בשפע. ואילו תושבי העמקים הם עניים ונאלצים לגדל רק שעורים וחיטה כדי לספק את תאוות הבצע של הממשלה... אדמות ההרים, הנראות שוממות, מאוכלסות באוכלוסייה פעילה, חסכנית וחופשית ביחס, ותוצאות עבודתה ניכרות בכל מקום, ואילו העמקים הפוריים מרוקנים מתושביהם, או מאוכלסים בכמה כפרים פה ושם, והם עזובים ומשממים, אדמותיהם מעובדות רק בחלקן על-ידי עובדים חסרי רצון לעבודה, אשר כמוהם כעבדים.⁹

פרק ג: מוצא הפלחים הארץ הישראליים

מהו מוצאם האמיתי של הפלשתינים?

כיוון שקדמוניות גנטית אמורה להקנות זכויות על ארץ ישראל, הפכו הפלשתינים את סוגיית הקדמוניות למרכזית. לצורך הוכחת זכותם על הארץ טוענים הם, כי מוצאם הגנטי הוא בעמי הארץ שקדמו לעם ישראל – הכנענים והפלשתים (ולפי גרסה אחרת: הערבים). לטענתם, הזכות על הארץ היא שלהם, בשל היותם צאצאיה החוקיים – ואילו עם ישראל המודרני אינו אלא עם חדש, חסר שורשים בארץ, הבא לכבוש אותה מילידי המקום.

הקדמוניות הגנטית אינה, כאמור, סוגיה אקדמית בלבד, אלא אף סוגיה מעשית בעלת משקל פוליטי נכבד בתחרות הזכויות על הארץ ובמאבק על הצדק בשדה הקרב התקשורתי. מרגע שהועלה הטעון הגנטי, שוב אין מנוס מלהתמודד עמו ולהוכיח עד כמה מניפולטיבי ושקרי הוא.

בהסתמך על ממצאי המחקר המודרני של הארץ, כשהם מוארים על ידי הפרספקטיבה (הפרדיגמה) המוצעת כאן, יכולים אנו אפוא להוכיח, כי רוב הפלשתינים הם צאצאי עם ישראל הקדום – ולא צאצאי הפלשתים ו/או הכנענים ו/או הערבים, אתם הם מזדהים בטעות.

אף שההיסטוריה של הארץ עשירה ומורכבת למדי, אפשר לעמוד על קווי המתאר העיקריים שלה באמצעות שני כלי מחקר עיקריים, שהוזכרו קודם: (א) הבחנה גיאוגרפית בין שני חלקיה של הארץ: ארץ ההר מול ארץ המישור; (ב) הבחנה דמוגרפית בין שני סוגים של תנועות עמים – תנועות-עמים מיישבות (קולוניאליות), כנגד תנועות-עמים אימפריאליות.

ארץ ישראל ידעה יותר תנועות עמים מכל ארץ אחרת בעולם, אך רק מיעוטן היו תנועות מיישבות. רק הכנענים, הפלשתים והישראלים היו עמים מיישבים, ואילו כל השאר שבאו לאחר מכן היו עמים אימפריאליים, שתפסו את השלטון המדיני בארץ, אך כמעט שלא השפיעו על ההרכב

הדמוגראפי שלה. בהיותה ארץ מעבר, הייתה הארץ נעדרת ביטחון וחשופה לפלישות ולהתקפות בלתי פוסקות מן החוץ. ואולם רוב אירועים אלה התרחשו בארץ המישור, ששימשה כצומת דרכים בינלאומית, ורק מיעוטם בארץ ההר. כתוצאה מכך, השינויים הדמוגרפיים התחוללו בעיקר בארץ המישור, ורק מקצתם בארץ ההר.

את זיקת רוב דוברי הערבית בארץ לעם ישראל הקדום ניתן להוכיח על סמך עובדות היסטוריות שאינן שנויות במחלוקת בקרב חוקרי ארץ ישראל:

(א) שלב ההתיישבות הארץ-ישראלי – שבמהלכו התיישבו בארץ הכנענים, הפלשתים והישראלים – הסתיים בסוף האלף השני לפנה"ס, ולאחר מכן ידעה הארץ רק תנועות עמים אימפריאליות.

(ב) העממים הכנעניים, ראשוני המתנחלים בארץ, התיישבו ברובם בארץ המישור, ורק מיעוט קטן מהם התיישב בארץ ההר. לאחר מכן באו גלי ההגירה של שבטי ישראל, שהתיישבו בארץ ההר ושל הפלשתים שהתיישבו במישור פלשת, רצועת החוף הדרומית של הארץ. המיעוט הכנעני של ארץ ההר הושמד על ידי עם ישראל או התבולל בקרבם במהלך הדורות, וכתוצאה מכך הפכה ארץ ההר למושב של עם ישראל בלבד. ארץ הנגב כמעט של יושבה במהלך הדורות, אלא שימשה כזירת נוודים ערביים.

(ג) תנועות העמים שפקדו את הארץ לאחר מכן (האשורים, הבבלים, הפרסים, היוונים, הרומים, הערבים, הצלבנים, הממלוכים והתורכים) היו כולן תנועות אימפריאליות, שתפסו את השלטון בארץ, אך לא הוסיפו כמעט דם חדש ליישוב הארץ-ישראלי.

(ד) בתקופה הערבית-מוסלמית פקדה את הארץ שואה דמוגרפית, שבמהלכה נכחדו או ברחו רוב תושבי ארץ המישור, שהיו צאצאי הכנענים והפלשתים (בצירוף דם יווני-רומי). שואה זו התרחשה בין כוונת מכוון (בעיקר ההרס השיטתי של ערי החוף בתקופה המוסלמית המאוחרת), ובין שלא ככוונת מכוון, אלא כתוצאה מהתפוררותו של השלטון המרכזי ואובדן ביטחון הפנים והחוץ כאחד. אוכלוסיית הארץ, שערב הכיבוש

הערבי-מוסלמי מנתה, לפי הערכה זהירה, למעלה משנים וחצי מיליון איש, פחתה בכ-90% עד שבראשית המאה ה-19 עמדה על לא יותר מרבע מיליון בלבד. שואה דמוגרפית זו פגעה פחות בתושבי ארץ ההר, צאצאי עם ישראל הקדום, וכתוצאה מכך הפכו הם לרוב בארץ. בתקופה זו הפכה השפה הערבית לשפה השלטת, שהחליפה את העברית והארמית, השפות שבהן דיברו וכתבו עד אז. כמו כן אונסו בתקופה זו רוב תושבי הארץ לקבל עליהם את דת האסלאם, וכתוצאה מכך הפכה דת האסלאם לדת השלטת והעדה המוסלמית הפכה לגדולה שבעדות הארץ. (בצד "אנוסים ארץ ישראלים" אלה נותרו בארץ גם מעט ישראלים שסירבו לקבל על עצמם את האסלאם ואשר שמרו על זהותם היהודית או הנוצרית).

מסקנה: על סמך עובדות מוצקות אלו, ניתן אפוא להסיק בוודאות שרוב תושבי הארץ בראשית המאה ה-19 היו צאצאים ישירים של עם ישראל הקדום, שאונסו להסתער ולתאסלם במהלך הכיבוש הערבי-מוסלמי. על פי אותם נתונים אפשר לשלול את מוצאם מהפלשתים ומהכנענים, מכיוון שעמים אלה לא הותירו אחריהם כלל צאצאים – ואף לשלול את מוצאם מהערבים, שמלכתחילה לא התיישבו בארץ ולא הוסיפו דם חדש לאוכלוסיית הארץ.

רוב תושבי הארץ במאה ה-19 היו הפלחים הכפריים בארץ ההר

יש לשים לב, שהדגש כאן מושם על זהותה של האוכלוסייה הארץ ישראלית בראשית המאה ה-19, התקופה שקדמה למפגש עם המערב והתנועה הציונית. שכן, לאחר מועד זה חלו שינויים רדיקליים באופייה של אוכלוסיה זו, לא רק כתוצאה מהעלייה היהודית לארץ, אלא אף מההגירה הסמויה של המוני ערבים מהארצות השונות, הגירה שעליה אדבר בפרק הבא.

זאת ועוד: המסקנה הכללית דלעיל אינה מתייחסת לכלל אוכלוסיית הארץ בתקופה זו, אלא רק לרובה, שאף אותו ניתן לזהות באמצעות המודל המוצא כאן – על ידי ההבחנה בין ארץ ההר לבין ארץ המישור. ארץ ההר הייתה מאז ומקדם כפרית ביסודה, ואילו ארץ המישור – עירונית. אפילו

היישובים הגדולים בארץ ההר לא היו ערים של ממש, אלא כפרים גדולים. זאת למעט ירושלים, שלה היה צביון עירוני מאז ימי דוד המלך. לעומת זאת, רוב יישובי ארץ המישור היו תמיד עירוניים באופיים, כשמסביבם כפרים ששירתו אותם. קו אופי זה נשמר למעשה עד ימינו. גם היום, לאחר כל השינויים שחלו בארץ במאתיים השנים האחרונות, כל יישובי ארץ ההר הם בעלי אופי כפרי (למעט ירושלים) – ואילו רוב יישובי ארץ המישור הם עירוניים.

הפלחים תושבי ארץ ההר בראשית המאה ה-19 היו ממוצא ישראלי קדום, ואילו שאר תושביה – העירוניים והבדואים – היו ברובם ממוצא שונה. תושבי ארץ-ישראל באותה עת נחלקו לשלוש קבוצות עיקריות, שהיו שונות זו מזו באורח חייהן, בלבושן, שפתם, פרנסתם ואף בזהותן הגנטית: הקבוצה הראשונה, שהייתה הומוגנית יחסית, כללה את תושביה הכפריים בארץ ההר, שעסקו בעיקר בחקלאות ואשר נקראו בערבית בשם "פְּלָחִים" (מהמילה "פְּלַח", שפירושה בערבית "חורש", "פולח האדמה"). קבוצה זו, שלה היו שורשים עמוקים בארץ, ואשר מוצאה בעם ישראל הקדום, היוותה את רוב אוכלוסיית הארץ. קבוצה זו שמרה על זהותה הייחודית לאורך כל הדורות, עובדה שהשתקפה בשמירה על מנהגים ומסורות עתיקות, מילים עבריות וארמיות, ואף על שמותיהם העבריים של יישוביהם.

הקבוצה השנייה, שהייתה הטרוגנית מאוד, כללה את תושבי ערי החוף וירושלים, אשר עסקו בעיקר במסחר ובמלאכה. אלה נקראו בערבית בשם "מְדִינִיָּה" (מהמילה "מְדִינָה", שפירושה בערבית "עיר"). תושבי הערים היו שונים מאוד זה מזה, מבחינת מוצאם, לשונם, דתם ותרבותם, ולרובם לא היו שורשים עמוקים בארץ.

הקבוצה השלישית כללה את נוודי המדבר, "שוכני האוהלים", שהתפרנסו בעיקר ממרעה צאן וגמלים – ואשר נקראו בערבית בשם "בְּדוּאִים" (מלשון "בְּדִיה", שפירושו בערבית "מדבר", "ערבה") או "עַרְב" (כלומר "ערבים"). הערבים לא היו כלל תושבים (יושבי קבע) אלא נוודים, שמוצאם בארץ ערב, ואשר היגרו ארצה בתקופות שונות במהלך

ההיסטוריה הארץ ישראלית, לרבות בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. הבדואים, אף שהתפצלו להמון שבטים שנלחמו זה בזה ושמרו איבה זה לזה במשך דורי דורות, היו ברובם לפני מוצאם חטיבה אחת, בלי תערובת זרה. זה אלפי שנים שהיו הם נודדים במדבריות ערב וסוריה ובערבות הנגב בארץ יהודה, וכמעט שלא שינו את אורח חייהם, תלבושתם ומשלוח ידם.

ראיות לשוניות: רציפות שמות היישובים בארץ

המסקנה בדבר מוצאה הישראלי של רוב אוכלוסיית הארץ הותיקה ניתנת לחיזוק גם על סמך רציפות שמות היישובים בארץ, במיוחד של יישובי ארץ ההר. שמות ערים: צַפַּד (צפת), טַבְרִיָה (טבריה), עַפְא (עכו), אַנ-נצרה (נצרת), בית-לחם (בית-לחם), אל-קודס ("עיר הקודש"), אחת משמותיה של ירושלים) וכיוצא באלו. כמו כן נשתמר שמם של יישובים כפריים רבים, לרבות המונח "כפר" עצמו, שמוצאו עברי. צירוף השם "כפר" לשמות יישובים רבים – כפר מנדא, כפר יסיף, כפר סמיע, כפר כנא וכד' – אף בו יש כדי להעיד על הרציפות הגאולוגית של היישוב הארץ-ישראלי. שמות כפריים רבים נקראים "טירה" או "ג'בע", ולשניהם אין משמעות אלא בעברית. שמות אחרים שובשו מעט, אך ניתן לזהות את מקורם המקראי: "א-ראם" היא "רמה", מקום הולדתו, נבואתו ומותו של שמואל הנביא; "ענתא" היא "ענתות", עיר הכוהנים שממנה יצא ירמיהו הנביא; "בית ג'אלה" היא גילה, המקום שממנו בא אחיתופל הגילוני.

שמות היישובים נשתמרו לעיתים בצורתם המקורית, ולעיתים עברו שינויים פונטיים מסוימים, כגון חילופי אותיות אחדות (כגון א-ע, ד-ט, ג-ק, ש-ס). הקרבה הלשונית בין העברית לערבית ודאי סייעה לשמירת רציפות שמות היישובים, אך היא כשלעצמה לא הייתה מספיקה. אלמלא דבקו תושבי יישובים אלו בשמם המקורי, כדי להבטיח את שמירת זהותם, חרף גזרות השלטון הערבי-מוסלמי, כי אז קרוב לוודאי ששמות אלו היו נעלמים, ולא רק משתבשים. לשונם של תושבי ההר הייתה ערבית, דת

רובם הייתה מוסלמית – אך זהותם הלאומית המשיכה להתקיים בשמות יישוביהם, אפילו שובשו שמות אלה בצורה מסוימת.

בסקר מקיף שערכה "הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל" (Palestine Exploration Fund) בארץ ישראל המערבית, בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19, מצאה היא, כי מקורם של רוב שמות הכפרים, הנחלים, המעיינות, ההרים, העמקים, הגבעות והחורבות באותה עת – הוא בתקופה העתיקה, ושחלקם אף הוזכר במפורש בספרות המקראית והתלמודית. עוד מצאה היא, שכל מערכת המונחים הללו נשתמרה בלשונם של הפלחים בלבד, ואילו באזורים שבהם חיו הבדואים, נעלמה מערכת מונחים זו.

ראיות לשוניות נוספות: מילים עבריות וארמיות בשפה הערבית

לא רק רציפות השמות הגיאוגרפיים מעידה על רציפות הזהות הישראלית, אלא גם השפה הערבית המדוברת עצמה. השפה הערבית הכתובה שמרה על אחידות, בשל העדרן של "שפות דפוס" הלאומיות במזרח התיכון דוגמת השפות הלאומיות שהופיעו באירופה בעת החדשה, לאחר המצאת הדפוס. (יש לזכור שהדפוס חדר לאזור רק במאה ה-19, ואף זאת בקצב איטי). לעומת זאת, בשפה הערבית המדוברת, במיוחד ביישובי ארץ ההר, נותרו שרידים לא מעטים מהאוצר הלשוני של שפות הארץ שקדמו לערבית – העברית והארמית – מילים וניבים שאינם נמצאים בארצות דוברות ערבית אחרות.

ראיות תרבותיות: רציפות מנהגים ומסורות

גם מנהגים ומסורות שנשתמרו בקרב היישוב הוותיק, במיוחד אצל תושבי ארץ ההר, מחזקים את תחושת רציפותה של הזהות הישראלית. כך למשל, הערצת קברי הקדושים המקומיים היא מורשה ישראלית ולא מוסלמית. הקדושים האלה, בין שהם נקראים בערבית "נבי" (נביא) ובין שהם נקראים "נלי", רובם מהתקופה הטרום-מוסלמית, שאת חלקם קידשה לאחר מכן גם המסורת המוסלמית, במטרה לטשטש את מקורם הישראלי. כמו כן

ישנם מסורות וסיפורי עם המהלכים בקרב היישוב דובר הערבית, המעידים שמוצאם ישראלי. שרידי המנהגים הללו התקיימו בעיקר באותם אזורים שבהם החזיקה האוכלוסייה המקורית מעמד איתן יותר – כלומר, ביישובי ארץ ההר.

ראיות משפטיות: חוקי אברהם אבינו

חיזוק נוסף לרציפותה של הזהות הישראלית הקדומה ניתן למצוא במערכת המשפטית של הפלחים. בדרך כלל הייתה מערכת המשפט הרשמית מוסלמית על פי אופייה. ואולם, באותם תחומים שבהם נשתמרה אוטונומיה שיפוטית, החזיקו הפלחים בחוקים ובנוהגים משלהם, שהיו שונים בתכלית ממערכת המשפט הרשמית. חוקים ונוהגים בלתי-כתובים אלו כונו בשם "שריעת אל חליל", שפירושה "חוקי אברהם אבינו" – בניגוד לחוקי האסלאם שנקראו "שריעת מוחמד". הפלחים כיבדו מאוד את חוקי אברהם אבינו, כלומר את המנהגים המקומיים עתיקי היומין של אבותיהם, שעה שכיבדו הרבה פחות את חוקי האסלאם.

ראיות גנטיות

בדיקות גנטיות, שנערכו בעשור האחרון במעבדות שונות בארץ ובעולם, והמצביעות על קרבה גנטית בין היהודים לפלשתינים, אף הן מחזקות את תחושת הרציפות, בצרפן הוכחות ביולוגיות למסקנות ההיסטוריוגרפיות, אף שלממצאים האלה יש להתייחס בזהירות רבה, בשל מגבלותיה של הגנטיקה בזיהוי קירבה לאומית.

עדויות חיות

פרט לראיות נסיבתיות, הולכות ומצטברות בשנים האחרונות גם עדויות חיות של פלשתינים, לפיהן יודעים הם על מוצאם הישראלי, וזאת מכוחה של מסורת משפחתית שהועברה מדור לדור בעל פה, אך נשמרה בסוד, מחשש שאם יתגלה הדבר, עלולים הם להיפגע.

הסוד השמור ביותר בישראל

אף שקשה להתחקות במדויק אחר ההיסטוריה הגנטית של הפלשתינים – ניתן אפוא להצביע על ממצא כללי מפתיע ביותר: מוצא רובם אינו מהפלשתים (שעל שמם הם נקראים), ואף לא מהכנענים או מהערבים (שעמם הם מזדהים יותר מכל) – כולם אויבי עם ישראל לדורותיו – אלא מעם ישראל עצמו.

האומנם? אין לך קביעה מוזרה יותר מהאמירה, שהפלשתינים אינם מזרע עמלק (הערבי), ואף לא מזרע הפלשתים או הכנענים – אלא מזרע ישראל דווקא, אויבם המושבע ביותר לעת הזאת. ואולם, כל מי שרק העיז לגעת בסוגיה עדינה זו הגיע למסקנה זו בעל כורחו, בהסתמך על מחקרים מודרניים בתחומי ההיסטוריה, הדמוגרפיה, הגיאוגרפיה, הלשון, התרבות ולאחרונה אף הגנטיקה. זה למעלה ממאה שנים, שממצא מפתיע זה גלוי לעיני כל, ואף על פי כן גנוז הוא, משל היה אחד מסודות המדינה השמורים ביותר. אל מסקנה זו הגיעו בעבר מספר הוגים ציוניים, שהבולטים שבהם הם דוד בן גוריון ויצחק בן צבי. הראשון שהגיע למסקנה זו היה איש ביל"ו ישראל בלקינד, שקבע כי:

כן, מתוך התבוננות בדברי ימינו ניווכח, כי ב"ערבים" היושבים בארצנו נפגוש את צאצאי עם ישראל...אנו, שספר דברי-הימים פתוח לפנינו, מכירים בהם את אחינו, והם אינם מסוגלים לראות בנו אחים שהתרחקו, ומתייחסים אלינו כאל זרים...על יסוד העובדות האלה נקבע את יחסנו לעם הזה בעתיד. וברור הוא, שאך יחס אחד יכול להיות בינינו, יחס של אחים; לא רק אחים במובן מדיני, אחרי שגזרה עלינו ההיסטוריה לחיות חיי מדינה משותפים, אלא גם אחים בגזע, אחים בני אומה אחת.¹⁰

בשלהי מלחמת העולם הראשונה הגיעו למסקנה דומה גם יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, אותה העלו על הכתב בספר שכתבו במשותף, בשפת היידיש, ואשר כותרתו "ארץ ישראל בעבר ובהווה". הנושא ריתק במיוחד את יצחק בן צבי, שהקדיש לו שנים של מחקר וסיכם אותו בספרו

“אוכלוסי ארצנו”. החשיבות, שייחס בן-גוריון לממצא זה, מעידה על כך שהוא ראה בו לא רק שאלה עיונית, אלא אף את הפתרון המעשי לבעיית ארץ ישראל. במאמר שכתב דוד בן גוריון בשנת 1917, סיכם הוא את הנושא במלים אלו:

אם נבוא לחקור את מוצאם ומקור-מחצבתם של הפלחין ונסתכל לאורח-חייהם הפנימיים ונפשפש במסורות הקדומות שנשתמרו בפיהם עד ימינו אלה – נראה שכמעט אין ביניהם ובין הערבים האמיתיים, בני הגזע הערבי, ולא כלום... רוב מנינם ורוב בנינם של הפלחין המוסלמים במערב ארץ-ישראל משווה לפנינו טיפוס גזעי אחד וחיבה אתנית שלמה, ואין כל ספק שבעורקיהם יזרום הרבה דם יהודי – דם אותם האיכרים היהודים, “עמי הארץ”, שבחרו בצוק העתים להתכחש לדתם ובלבד שלא יעקרו מעל אדמתם.¹¹

פרק ד: מוצא הפליטים וארגוני הטרור

הגירה גלויה, הגירה סמויה

הפרדיגמה המוצעת כאן מאפשרת לנו לתת הסבר גם לסוגיה דמוגרפית חשובה אחרת, והיא: מהו מוצא הפליטים הפלשתיניים? המחקרים השונים בנושא זה התמקדו בעיקר בסיבות שגרמו למנוסת הפליטים ובחלוקת האחריות לכך בין הגורמים השונים – המנהיגות המקומית, מנהיגי המדינות השכנות, מדינת ישראל. ואולם, רק לעיתים רחוקות נשאלת השאלה, שהיא החשובה באמת, מהו מוצאם של הפליטים הללו?

חשיבות השאלה היא בכך כיוון שעצם המושג "פליטות" משקף זהות אוטנטית רק באותם מקרים, שבהם בני אדם שישבו זמן רב באמת על אדמתם ואשר אותה ראו כמולדתם, אולצו בכוח או בתחבולות אחרות, לנטוש אותה. השאלה היא, האם הפליטים הפלשתיניים נכנסים בכלל לגדרה של הגדרה זו? האם באמת היו להם שורשים עמוקים בארץ, או אולי לא שהו בארץ אלא לזמן קצר בלבד?

המודל הגיאוגרפי-דמוגרפי שהוצג קודם מאפשר להשיב על שאלות אלו, על ידי ההבחנה היסודית בין ארץ המישור לבין ארץ ההר. בהיותה ארץ מעבר, ידעה ארץ ישראל יותר תנועות עמים מכל ארץ אחרת בעולם. רובן של תנועות עמים אלה התרחשו בארץ המישור, ששימשה כצומת דרכים בינלאומית, ורק מיעוטם בארץ ההר. כתוצאה מכך, השינויים הדמוגרפיים התחוללו בעיקר בארץ המישור, ורק מקצתם בארץ ההר. כך היה בעבר הרחוק – וכך היה גם בעבר הקרוב, החל מראשית המפעל הציוני בארץ.

במהלך הכיבוש המוסלמי התחדדה החלוקה ההיסטורית בין ארץ המישור לבין ארץ ההר, כתוצאה מגורמי הגנה וביטחון. התפוררות השלטון המרכזי פגעה בעיקר בתושבי מישור החוף, שהיו חשופים לפלישות ערביי המדבר מדרום – ולצבאות זרים מצפון. ערי החוף, שבתקופות קודמות נהנו מביטחון יחסי בזכות חומותיהן וביצוריהן, חרבו בהדרגה כתוצאה

מהזנחת הגנתן, ולאחר סילוק הצלבנים אף נהרסו על-ידי המוסלמים במתכוון, כדי למנוע פלישה חוזרת שלהם. לעומת זאת, היישוב הכפרי על גב ההר המשיך להתקיים לאורך כל התקופה המוסלמית. כך, כשהגיעו לארץ ראשוני היהודים בשלהי המאה ה-19, מצאו הם יישובים חיים, גדולים ומבוססים על גב ההר, בעוד מישור החוף והעמקים היו נטושים, שוממים וכמעט ריקים מאדם.

היישוב דובר הערבית הוותיק בארץ, בטרם החל המפעל היה, כאמור, מורכב משלוש קבוצות עיקריות: (א) הפלחים, תושבי הכפרים בארץ ההר; (ב) תושבי הערים במישור החוף ובירושלים; (ג) הבדואים, שנדרו בארץ המישור ובנגב. כאמור, רק לתושבי הכפרים בארץ ההר היו שורשים עמוקים, ואילו לתושבי הערים ולבדואים לא היו כמעט שורשים בארץ.

היישוב הוותיק בארץ היה קטן להפליא. כשהגיעו ראשוני החלוצים לארץ (שנת 1880) מנתה האוכלוסייה כשלוש מאות וחמישים אלף איש בלבד, שהתפרסה על פני כשבע מאות יישובים. כשבעים אחוז מכלל התושבים חיו בארץ ההר, והיתר, כשלושים אחוז, חיו בארץ המישור – בעיקר באזור שמדרום ליפו, המוכר היום בשם "מישור פלשת" (במקרא: "ארץ פלשתים").

עמקיה השונים של הארץ – עמק החולה, עמק בית שאן, עמק יזרעאל, עמק זבולון – היו כמעט ריקים מאדם, ולא היה בהם אלא מספר זעום של שבטי בדואים ומיעוטים קטנים אחרים כגון: מצרים, מוגרבים, תורכמנים, צ'רקסים, בוסנים ואחרים.

רוב היישובים היו כפרים קטנטנים, ואף הערים, למעט ירושלים ועזה, לא היו אלא כפרים גדולים שמנו בין ארבעת אלפים לעשרת אלפים תושבים. חיפה למשל, מנתה כששת אלפים איש, ואילו יפו – לא יותר מעשרת אלפים איש. ירושלים, שעברה תהליכי פיתוח מהירים עקב הגירת יהודים לאורך המאה ה-19, מנתה למעלה משלושים אלף איש, והייתה בעלת רוב יהודי.

מבחינה עדתית-דתית, רוב היישוב היה מוסלמי, מקצתו נוצרי, ומיעוט קטנטן – יהודי.

ערב המפעל הציוני הייתה ארץ ההר מיושבת על ידי צאצאי עם ישראל, שרובם אונסו לדת האסלאם ולשפה הערבית – ואילו ארץ המישור הייתה שוממה וחרבה בעיקרה. מאחר שארץ ההר הייתה מיושבת, אף אם לא בצפיפות רבה, רק ארץ המישור הייתה פנויה להתיישבות מסיבית. כתוצאה מכך התמקדה ההגירה הציונית בעיקר בארץ המישור ורק מקצתה בארץ ההר.

ואולם, למן ראשית הציונות ועד 1947, הייתה ארץ המישור עדה לא רק להגירה הגלויה של היהודים, אלא אף להגירה הסמויה של מהגרים דוברי ערבית מהארצות השכנות. הגירה סמויה זו הייתה למעשה הגירה טפילית, באשר נלוותה להגירה הציונית וניזונה ממנה. ההגירה הציונית יצרה מקומות עבודה רבים, שמשכו אליהם פועלים זרים מהארצות השכנות.

בעוד שההגירה הציונית נעשתה דרך הים, התבצעה ההגירה הסמויה דרך היבשה. מאחר שבאימפריה העות'מנית לא היו למעשה גבולות, יכול היה כל מי שחי בגבולותיה של אימפריה זו לעבור ממקום למקום בתחומיה, ללא פיקוח כמעט. גם בתקופת המנדט נמשכה הגירה סמויה זו ללא הפסק, באשר גבולותיה היבשתיים של הארץ נשארו פרוצים, ללא פיקוח כמעט – וזאת שעה שעל ההגירה הציונית הגלויה הוטלו מכסות והגבלות שצמצמו אותה מאוד.

התפוצצות האוכלוסין במישור החוף

ההגירה הסמויה לארץ השפיעה על נופה היישובי של הארץ, הכפרי והעירוני כאחד, לא פחות מההגירה היהודית הגלויה והמתוקשרת. יעדיה של הגירה זו היו מכוונים לארץ המישור בלבד, בעיקר למישור החוף. מהגרים סמויים אלה התקבצו בעיקר בחיפה וביפו (בשל קרבתה לתל-אביב). בעוד ההר שומר על יציבותו שמאז ומקדם, התחוללה מהפכה דמוגרפית של ממש במישור, ובייחוד בערי החוף – חיפה ויפו. חיפה, שבשנת 1880 הייתה לא יותר מכפר גדול בן כששת אלפים איש, הפכה בסיום תקופת המנדט לאחת משלושת הערים הגדולות בארץ, ומנתה כמאה ומחישים אלף איש, מחציתה אוכלוסיה דוברת ערבית. יפו, שבשנת

1880 הייתה לא יותר מעיירה קטנה שמנתה כעשרת אלפים איש, הפכה עם סיום המנדט לעיר בת כמאה אלף איש, רובה אוכלוסיה דוברת ערבית. (תל-אביב-יפו הפכה לגדולה שבערי הארץ ומנתה כמעט שלוש מאות אלף איש). שתי ערי חוף מעורבות אלו צמחו במהירות מדהימה לא רק בהשוואה לערי ארץ ההר שקפאו על מקומן – חברון, בית לחם, שכם ונצרת – אלא אף ביחס לירושלים, שבאותה תקופה צמחה משלושים איש למאה שישים וחמש איש בלבד. סה"כ התווספו לחיפה וליפו בתוך תקופה של פחות משבעים שנה כמאה ועשרים אלף דוברי ערבית, שרובם היו מהגרים שזה מקרוב באו, או צאצאיהם של מהגרים אלה, ורק מיעוט בטל בשישים של תושבים מקומיים. לשם השוואה, מספר זה היה גבוה מזה של כלל תושבי הרי יהודה או של כלל תושבי השומרון, בשנות ה-70 של המאה ה-19.

כתוצאה מהגירה סמויה זו נוצרו בארץ, ערב מלחמת העצמאות, שתי אוכלוסיות דוברות ערבית שונות מאוד זו מזו: היישוב דובר הערבית הישן (תושביה הכפריים של ארץ ההר) – כנגד היישוב החדש (תושביה העירוניים של ארץ המישור). שעה שתושבי היישוב הישן המשיכו להוות חטיבה אתנית הומוגנית יחסית, הרי שתושבי ארץ המישור, היוו ערב-רב של אוכלוסיות שונות, שהמכנה המשותף היחיד שלהם הייתה השפה הערבית.

על מוצאה המגוון של אוכלוסיית המישור אפשר ללמוד מראיות נסיבתיות כגון שמות משפחה, מנהגים מסוימים, שמות שכונות מהגרים וזכויות בקרקע. החברה דוברת הערבית בנויה על-פי מפתח חמולתי, ושמות המשפחה של חלק מחמולות אלו נגזרים ממקום שם המוצא שלהם – שם הארץ, האזור או הכפר. כך, למשל, מוצאה של חמולת **אל-מצרי** הוא ממצרים; של חמולת **ערב אל** – מחצי האי ערב ומשאר המדבריות; של חמולת **אל-הנדי** – מהודו; של חמולת **אל-מוגרבי** – מאלג'יר; של חמולת **אל-עג'מי** – מאירן; של חמולת **אל-תורכי** – מתורכיה; של חמולת **אל-עראקי** – מעיראק; של חמולת **חוראני** – מהר חוראן מדרום לדמשק; של חמולת **בושנאק** – מבוסניה; של חמולת **חבש** – מאתיופיה; של חמולת **ברנאווי** – מחבל בורנו בניגריה; של חמולת **תורכמאן** – מהקווקז וכד'.

לא רק שם המשפחה "אל-מצרי" מצביע על המוצא המצרי של מהגרים מסוימים, אלא גם שמות שמקורם ביישובים מצריים, כגון אלכסנדריה ואחרים. שמות כאלה הם למשל, אל-אסכנדראני, אל-דמיאט, אל-בלביסי, אל-פיומי וכד'. כך גם כפר מצר, השוכן כ-5 ק"מ דרומית להר תבור, אף הוא מעיד על מוצאם המצרי של תושביו. דוגמא נוספת היא שמות של שכונות בערי חוף השונות. במספר מקומות יצרו המהגרים המצריים שכונות מיוחדות, במיוחד בעיר יפו, כגון: "סִפְנַת מוצריה" (שכונת המצרים); "סכנת אבו-כביר" ביפו (הנקראת על-שם כפר מוצאם של המצרים) וכד'.

אורחים לרגע, לא תושבי קבע

בניגוד לתושבי ארץ ההר, שהיו תושבי קבע ("תושבי הארץ מאז ומקדם", צאצאי עם ישראל הקדום ברובם) – היו תושביה העירוניים של ארץ המישור אורחים לרגע, מהגרים מודרניים, שבאו מהארצות השכנות לארץ המישור כדי להתפרנס, לשעה קלה בלבד וללא שום זיקה לאומית אליה. לכן, בפרוץ המשבר הראשון בארץ עזבו הם אותה והיגרו חזרה לארצות מוצאם. עובדה היא שרובם המכריע של הבורחים היו אנשים שמוצאם ממישור החוף. מארץ ההר כמעט שלא הייתה מנוסה, ופרט למספר מקומות בודדים כגון פרוזדור ירושלים, נותרה תושבי ארץ ההר דוברי הערבית על מקומם.

עובדה היא, שבגליל, חרף העובדה שנכבש על ידי ישראל, לא ניטשו כמעט יישובים, כיוון שתושביו היו מושרשים באדמתם מזה מאות ואולי אף אלפי שנים. אותם תושבים בגליל שנטשו את יישוביהם היו בדרך כלל מהגרים ממוצא זר – כגון המתואלים והמוגרבים – או השבטים הנוודים-למחצה של הברואים. ההבדלים בין היישובים המבוססים והשורשיים, לבין אלו שלא היו אלא חולות נודדים ארעיים, מומחשים היטב גם על ידי ההשוואה בין ערי החוף השונות. שעה שהעיר עכו, שאוכלוסייתה הייתה ותיקה ומושרשת, כמעט לא נטשה על ידי תושביה, הרי שאר ערי המישור המעורבות – חיפה, יפו, לוד ורמלה – שצמחו במהלך ההתיישבות

היהודית בארץ, ניטשו כמעט לחלוטין. לא פחות מאלפת היא העובדה, שאף בכול אחת מהערים המעורבות הללו נשאר על מקומו קומץ של תושבים, שהתעקש להישאר בהן, חרף הבריחה ההמונית שאפיינה את הרוב הגדול. אף שאין לכך הוכחות מוצקות, יש להניח שקומץ התושבים שנשאר בערים אלו, השתייך לאוכלוסייה הותיקה של הארץ, ושהוא חש עצמו מושרש דיו, כדי להיאחז בביתו, חרף הסערה הפוליטית שפקדה את הארץ.

רוב אלה שברחו עשו זאת מרצונם, בלא שהופעל עליהם לחץ מכוון מצד היישוב היהודי, ובמקרים מסוימים הופעל אף לחץ נגדי, שלא לעזוב את הארץ, כבמקרה של העיר חיפה.

השאלה, באיזו מידה אחראים כול הגורמים הסביבתיים למנוסה המונית זו – המנהיגות המקומית, שליטי המדינות דוברות הערבית, הבריטים ואף היהודים – שנויה אומנם במחלוקת, אך היא שולית בהקשר זה. כול אחד מהגורמים הללו השפיע על התושבים הללו לנטוש את מקומם: המנהיגות המקומית, שנחלשה מאוד לאחר מאורעות 1936-1939, ואשר רבים מחבריה היו הראשונים לברוח, מיד לאחר החלטת החלוקה; שליטי המדינות דוברות הערבית, שהתפארו ביכולתם לכבוש את הארץ תוך מספר ימים, ובתוך כך קראו ל"אחיהם" – במיוחד לנשים, לזקנים ולטף – להתפנות מאזורי הקרבות, כדי שלא יפגעו במהלכם; הבריטים, שהיו כבר בדרכם החוצה, ולא היו מוכנים לשמש עוד כשוטרי הארץ; היישוב העברי, שנלחם על קיומו, אפוף חרדות לאחר אימי השואה, ואשר ראה בכריחת השכנים דוברי הערבית מאין נס משמים, שיקל על חייו עם שוך הקרבות; ואולי אף האימה שהפילו ארגוני האצ"ל ופעולותיו הצבאיות של צה"ל, במיוחד לאחר ההכרזה על הקמת המדינה.

כול הגורמים הסביבתיים האלה השפיעו, במינון כזה או אחר, על ההחלטה של התושבים דוברי הערבית לברוח. ואולם את הסיבה העיקרית יש לחפש במקום אחר – בתחושת הארעיות של תושבים אלה, שכלל לא ראו עצמם נוטשים את מולדתם, אלא עוזבים ארץ זרה, שהציעה להם פרנסה לשעה קלה ותו לא.

עד כמה לא אלימה הייתה בריחה המונית זו אפשר ללמוד מהעובדה, שבעת התרחשותה איש כמעט לא הבחין בה. כתבי החוץ המרובים, שסקרו את המלחמה משני הצדדים, לרבות שהיו עוינים ביותר את היהודים – דיווחו אומנם על הבריחה ההמונית, אך אף לא באחד מהמאמרים האלה היה רמז כלשהו שהציונים מגרשים אותה מבתיהם.

אם בדרך כלל לא גורשו הם באופן ישיר, כיצד בחרו הם את יעדי הבריחה שלהם? יש להניח, שהם ברחו למקומות, שאליהם היה להם קשר קודם, אפילו אין הם מוכנים היום להודות בכך. יש להניח, שהם בחרו בקו הבריחה החוצה הקצר ביותר, כשם שקודם לכן בחרו בקו ההגירה הפנימה הקצר ביותר. אפילו לא נערך מחקר יסודי בסוגיית בחירתם של יעדי הבריחה, יש בידינו מספיק ראיות, המצביעות על קשר בין יעדי הבריחה למקומות המוצא. רוב הבורחים מחיפה, מצפת ומטבריה נסו לסוריה ולבנון, אם כי היו גם כאלה שברחו לארץ ההר. רוב תושבי יפו ברחו לרצועת עזה, אף כי היו גם כאלה, שברחו לארץ ההר. רוב תושבי לוד ורמלה (והכפרים שמסביבם) ברחו לארץ ההר וחלקם לרצועת עזה. (יצוין, שחלק מהמהגרים לערי מישור החוף הגיעו אליהן קודם לכן מיישובי ארץ ההר, וברגע של משבר נטשו אותן וחזרו לארץ ההר). זאת ועוד: רוב מהגרי 1948 נותרו בתוך גבולות המנדט הארץ ישראלי, ורק מקצתם היגרו לארצות שכנות כגון לבנון וסוריה.

מוצא ארגוני הטרור הפלשתינים

לזהותם של "פליטי 1948" ישנה גם משמעות פוליטית הרת חשיבות על הסכסוך הארץ ישראלי מאז 1948 ועד היום: רוב מנהיגי ארגוני הטרור יצאו מתוכם ואת רוב כוח האדם שלהם גייסו מתוך מחנות "הפליטים". כך, למשל, אַחְמַד שוּקֵינִי, היו"ר הראשון של הוועד הפועל של אש"ף, גדל והתחנך בעכו (נולד בדרום לבנון); יָאֶסֶר עֲרַאפָּה, מייסד פת"ח והיו"ר השני של הוועד הפועל של אש"ף, נולד בעזה (ויש אומרים בקהיר לשם היגרה משפחתו); ג'וֹרְג' תַּבְּשֵׁ, מייסד ויו"ר "החזית העממית לשחרור

פלשתין" נולד בלוד; **צ'לאח ח'לף**, ממייסדי פת"ח, נולד ביפו; **ח'ליל אל-נזיר**, ממייסדי פת"ח, נולד ברמלה וכד'.

מסקנות

בעיית מהגרי 1948 אינה אפוא בעיה אמיתית, אלא הונאה שיצרו אויבי ישראל, במטרה להשתמש בהם כמכשיר נוסף במלחמתם נגדה. הונאה זו השתקפה לא רק בניפוח מספר המהגרים בעשרות מונים, אלא גם בעצם הצגתם כ"פליטים", בהבניית זהות מזויפת להם, כדי ללחוץ על ישראל לקלוט אותם בגבולות הקו הירוק ואף במטרה לזכותם בהטבות כלכליות מפליגות על חשבון אומות העולם.

הצגת מהגרי 1948 כ"פליטים" היא מעשה זיוף, באשר **פליטות** היא זהות אוטנטית רק באותם מקרים, שבהם אולצו בני אדם לנטוש את אדמתם, עליה ישבו זמן רב ואשר אותה ראו כמולדתם. ואולם, מהגרי 1948 כלל אינם נכנסים לגדרה של הגדרה זו, בשל היות רובם חסרי שורשים היסטוריים כלשהם בארץ. הארץ לא נתפשה בעיניהם כמולדת, אלא כארץ מארחת בלבד, ארץ מעבר ותו לא. לכן גם אין בסיס מוסרי ומשפטי לתביעתם לשוב לארץ, לאחר שנטשו אותה, מרביתם מרצון ומיעוטם מאונס. לכל היותר יש להתייחס אל מרביתם כאל תושבים חוזרים בארצותיהם, אליהן שבו לאחר שהות קצרה כפועלים זרים בארץ ישראל, שהות שמשכה שונה ממקרה למקרה ואשר במקרים רבים לא עלתה על תקופה של שנתיים.

זהותם של מהגרי 1948 היא אפוא זהות מזויפת וטקטית, מכשיר ציני במאבק הכולל נגד ישראל, כשאר המכשירים התעמולתיים של אויבי ישראל. ככלל, גורל הציונות מתואר בתעמולה הערבית-פלשתינית, כתלוי, לשבט או לחסד, בידי הגורם הדמוגרפי. אתוס השיבה, כציווי המוטל על העם הפלשתיני כולו כדי לטהר את פלשתין מהטומאה הישראלית, לא נוצר אלא כדי להביא להכחדת מדינת ישראל, תוך הסוואת יעד זה בלשון משפטית נקייה כביכול.

עד כמה מזויפת וטקטית היא זהותם של מהגרי 1948 אפשר ללמוד מאותן הצהרות כנות (בניגוד לתעמולה השקרית השוטפת) שבהן נאמר במפורש, כי אין הם אלא כלי נוסף במאבק המתמשך להשמדת ישראל. אף שכלפי חוץ מוצגת התביעה לזכות השיבה כאקט הומניטרי, הרי שכלפי פנים מוצגת האמת העירומה כפי שהיא: לקבל לגיטימציה בינלאומית להצפה דמוגרפית עוינת בתוך ישראל. באתר האינטרנט של ארגון הפת"ח, העוסק בנושא הפליטים הפלשתיניים, אומר הוא את הדברים הבאים: "עבורנו, נושא הפליטים הוא הקלף המנצח, שמשמעותו – קיצה של ישראל".¹²

מבחינה זו אין לשונם של הפלשתינים היום שונה מזו שנקטו מנהיגי מדינות ערב במשך שנים רבות. כבר בספטמבר 1961 הצהיר גמל עבדול נאצר, שליטה האגדי של מצרים דאז, כי "אם יחזרו הערבים לישראל, תעבור ישראל מן העולם".¹³

פרק ה: מוצא עם הספר היהודי

גלותן של האליטות

הפרדיגמה המוצעת כאן מאפשרת לנו לתת הסבר גם לסוגיה דמוגרפית חשובה נוספת, והיא: מהו מוצאו של עם הספר היהודי? כמו כן נותנת היא מענה לשתי תעלומות היסטוריות, שעד היום לא נמצא להן הסבר משכנע. תעלומה אחת היא שאלת מקור הגניוס של העם היהודי, שלאורך כל תקופת הגלות הוציא הוא מתוכו את גדולי הפילוסופים, אנשי המדע, הסופרים ואף מנהיגים פוליטיים דגולים, אנשי עסקים מבריקים וכד'. תעלומה שנייה היא שאלת הסיבה לדממה שפקדה את הארץ בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי.

המפתח להבנת ההיסטוריה הייחודית של העם היהודי בגלות נעוץ במודל האימפריאלי, שהוצג קודם לכן. לפי מודל זה, תנועות העמים האימפריאליות תפסו את השלטון המדיני בארץ, אך לא את הארץ עצמה. תנועות אלו שינו דפוסי שלטון ותרבות, אך כמעט שלא השפיעו על התפתחותה היישובית והדמוגרפית של הארץ.

את המושג "גלות" איננו יכולים להסביר אלא במסגרת של המודל האימפריאלי. כל אימת שנכבשה הארץ על ידי כובש אימפריאלי, הצעד הראשון שננקט על ידו היה סילוק השלטון הישן והחלפתו בשלטון החדש. הכובשים השונים נקטו בשיטות שונות כלפי השלטון שאותו החליפו: החל בסילוקן מתפקידו והשארתו בגבולות הארץ; המשך בסילוקן מתפקידו והגלייתו אל מחוץ לגבולות הארץ; וכלה בהשמדתו הפיזית.

בכל אותם מקרים של הגליית השלטון אל מחוץ לארץ, נותרה שארית העם על מקומה, בעיקר תושבי הכפרים, שעסקו בחקלאות. שארית העם, שכונתה בשמות כגון "דלת עם הארץ" ו/או "עם הארץ", על אף היותה נחותה מבחינה חברתית וכלכלית, היוותה את מרבית העם. הסיבה לכך היא כלכלית מובהקת: הכובשים השונים, שהתרחקו מארצות מוצאם,

זקוקים היו לאיכרים ולבעלי המלאכה המקומיים, לצורך ייצור מזונם, לבושם ובתייהם. לעומת זאת, את בעלי השררה, המלוכה, הכהונה ושרי הצבא (ואף את שאר המעמדות הגבוהים), היה צריך לסלק, בשל החשש ממרידות, מהפיכות ומצורות אחרות של התנגדות. רק עם הרחקת מעמדות אלו ממוקדי הכוח, ניתן היה להעתיק את מוקדי הנאמנות מהשלטון הישן לשלטון החדש.

את המודל האימפריאלי של חילופי שלטון אפשר להשוות לאימפריות העסקיות בנות זמננו. שעה שמועברת השליטה בתאגיד מסוים, הצעד הראשון אותו נוקטים הבעלים החדשים, הוא מינוי הנהלה חדשה, שלה נאמנות כלפיהם בלבד. לעומת זאת, בעלי התפקידים הביצועיים נשארים בדרך כלל על מקומם, כי אין להם חשיבות מנהלית אלא רק ביצועית. הם, בדומה לאיכרים ולבעלי המלאכה הקטנים באימפריות הפוליטיות, מעתיקים בקלות את נאמנותם מהשלטון הישן לשלטון החדש, ובלבד שלא ייפגעו האינטרסים האישיים שלהם.

המודל האימפריאלי מסביר אפוא את הגלויות השונות של עם ישראל בצורה שונה מהמקובל. הורגלנו לחשוב, שעם חורבן ממלכת ישראל בידי האימפריה האשורית, הוגלתה כל אוכלוסייתה ("עשרת השבטים") למקומות שונים ברחבי האימפריה, ושבמקומה הביאו האשורים מספר עממים זרים (שהבולט שבהם הוא העם הפותי), אותם יישבו על אדמת ממלכת ישראל. הגליה זו נצרבה עמוק בתודעתנו, ומזמן התלמוד ועד ימינו אלה עסוקים אנו בשאלה: איפה נמצאים השבטים האלה? במהלך השנים נוצרו אגדות שונות על אודות ארצות גלותם. נמצאו, מצד אחד, אנשים, אשר היו מספרים כי מבני עשרת השבטים הם, כמו אלרד הדני, דוד הראובני ועוד; ומצד שני – הרפתקנים שחיפשו את השבטים הנסתרים הללו מעבר לנהר הסמבטיון, אי-שם מאחורי הררי החושך, במחוזות הדמיון השונים. החיפוש אחריהם נמשך גם בדורנו. כל אימת שמתגלה איזה שבט קטנטן בעולם, הטוען שהוא מצאצאי אחד מעשרת השבטים, מיד נחלצים אנו להצילו להשיבו ארצה (כפי שדווח, למשל, על המבצע לקליטתם של צאצאי שבט מנשה שהתגלו בהודו).

הגליה אחרת, שאף היא נצרבה עמוק בזיכרון הלאומי שלנו, היא זו של ממלכת יהודה בידי האימפריה הבבלית. אף במקרה זה הורגלנו לחשוב, שעם חורבן הבית הראשון, כל אוכלוסיית ממלכת יהודה הוגלתה לבבל, ושלאחר כחמישים שנה, עם הצהרת כורש, שבו הגולים מבבל ארצה ("שיבת ציון הראשונה").

אך יותר משתי קודמותיה נחרתה בזיכרוןנו ההגליה השלישית והאחרונה, זו שנכפתה על עם ישראל על ידי האימפריה הרומית, לאחר חורבן הבית השני. הורגלנו לחשוב, שלאחר חורבן זה גלה כמעט כל עם ישראל מהארץ, ושאת מקומו תפס מאוחר יותר עם זר – העם הערבי.

החשיבה המקובלת, לפיה ההגליות בעת העתיקה היו של עם ישראל כולו, ולא רק של חלק ממנו, מקורה בלשון המקראית עצמה. כך, למשל, נכתב במקרא, "ויגל ישראל מעל אדמתו אשורה, עד היום הזה" (מל"ב יז 23), או "והגלה את כל ירושלים" (מל"ב כד 14). מפסוקים אלה השתרשה התפישה, שכל הגליה שהתנסה בה עמנו הייתה טוטלית, ולכן לא השאירה שום שריד בארץ. עוד הורגלנו לחשוב, שעשרת השבטים הצפוניים גלו מהארץ לנצח, וכי רק שבט יהודה זכה לשוב ארצה מגלות, וזאת מהסיבה שממלכת ישראל נענשה לנצח, כפי שכתוב: "ויתאנף ה' מאוד בישראל ויסירם מעל פניו, לא נשאר רק שבט יהודה לבדו" (מל"ב יז 18).

ההשקפה המקובלת הינה כה שורשית, שאפילו מציאותם של פסוקים אחרים במקרא עצמו הסותרים אותה והמצביעים על עובדות שונות, אין בהם די כדי להטיל בה ספקות. ואולם, במחקר המודרני קיימת גם תפישה אחרת, שלפיה ההיסטוריוגרפיה המקובלת פשוט אינה נכונה. לפי גישה אלטרנטיבית זו, ההגליות שפקדו את עמנו לא כללו את כל העם, אלא רק חלק ממנו – את בית המלוכה והאליטות השונות. את האסמכתאות מביאים חוקרים אלה מתוך המקרא עצמו. כך, למשל, מסופר במקרא (דה"ב פרק ל), שגם לאחר גלות שומרון, עדיין נותרו בארץ רבים משבטי הצפון, שאף הוזמנו לחגוג את הפסח בירושלים: "הפליטה הנשארת לכם מכף מלכי אשור" (דה"ב ל 6). כמו כן מסופר שבֵּעַת גלות יהודה "כל ירושלים הוגלתה...וזולת דלת עם הארץ" (מל"ב כד 14), או כי "מדלת

הארץ השאיר רב הטבחים לכורמים ולגבים (מל"ב כה 12). אם אכן "דלת עם הארץ" אכן שרדה הגליות אלו, מה המשמעות שעשויה להיות לכך על תפישת הגלות הטוטלית שלה הורגלנו?

התפישה המדעית נסמכת לא רק על אותם פסוקים מפורשים במקרא, אלא אף על הצלבת מידע זה עם מקורות חוץ, אשוריים ובבליים, שהתגלו בחפירות הארכיאולוגיות של הסהר הפורה. ההסבר הרווח הוא, שמדיניות ההגליות, שהייתה נקוטה בידי שליטי אשור ובבל, לא התייחסה לשכבות הנמוכות ("דלת עם הארץ"), אלא רק לשכבות הגבוהות המתוארות במילים "והגלה את כל ירושלים ואת כל השרים ואת כל גיבורי החיל.." (מל"ב כד 14), ו/או של בעלי מקצוע מסוימים המתוארים במילים "וכל החרש והמסגר" (מל"ב כד 14).

את הניגוד שבין שתי תפישות אלו לא ניתן עוד להעלים. מאליו צעות השאלות הבאות: הייתכן שתפישת הגלות הטוטלית שגויה מיסודה? הייתכן שגלות בית שני, כמו שאר הגלויות שאותן אנו זוכרים ושעליהן אנו מקוננים, לא היו גלויות של כל עם ישראל, אלא רק של חלק ממנו? ואם כך הם פני הדברים, האם אין אנו נדרשים לכתוב את כל ספרי ההיסטוריה שלנו מחדש? ובעיקר: אילו השלכות יש לכך על זהותנו הקיבוצית?

ההכרעה בין התפישות הסותרות לא תיתכן מתוך הכתובים העתיקים עצמם, שניכרת בהם מגמתיות מסוימת, אלא רק באמצעות פרדיגמה מדעית, כזו המוצעת כאן, שהמודל האימפריאלי הוא חלק בלתי נפרד ממנה. באמצעות מודל מדעי זה, ניתן להכריע לטובת התפישה של הגלות החלקית על פני זו של הגלות הטוטלית.

בהסתמך על שפע המידע שהצטבר בידינו, ובאמצעות הפרשנות שמציע המודל האימפריאלי, ניתן אפוא להסיק באופן חד משמעי, כדלקמן: הגלויות הזכורות לנו לא היו טוטליות, אלא חלקיות בלבד; הגירושים וההגליות, שנצרכו באופן כה טראומטי בזיכרון הלאומי שלנו, לא נגעו אלא לשכבה השלטת, שצריך היה לסלקה כדי להעביר את נאמנות העם ממנה לכובשים הזרים; להגליות אלו לא הייתה כמעט השפעה על גורלו של עם הארץ, שהמשיך לשבת על אדמתו ולעבד אותה; הגליות אלו נצרכו

בזיכרון הלאומי שלנו, כי השכבה השלטת היא שכתבה את היסטוריה, ובעיני עצמה נחשבה היא עצמה כעם ישראל כולו (ממש כשם שבעיני הפילוסוף היווני אריסטו, רק המעמדות החופשיים נחשבו כעם היווני, ואילו העבדים נחשבו כמשהו נחות יותר); על עצמם כתבו הם, לא על עם ישראל כולו, שאליו התייחסו בבוז מסוים כאל "דלת עם הארץ" ותו לא.

עד כמה חלקיות היו ההגליות הזכורות לנו אפשר ללמוד מהשוואה מספרית בין כלל עם ישראל באותה תקופה לבין השכבה השלטת שהוגלתה. אוכלוסיית הארץ באותה עת נאמדת במספר של מאות אלפים ואולי אף למעלה ממיליון איש. לעומת זאת, ההגליות כולן מנו כמה עשרות אלפי אנשים בלבד. מנהיגות ממלכת ישראל שהוגלתה לאשור עם כיבוש העיר שומרון, נאמדת ב- 27,000 איש; בכול שלושת ההגליות של ממלכת יהודה לבבל גורשו כ-10,000 איש. מספרים אלה מהווים אחוז קטן ביותר מכלל עם ישראל באותה תקופה, ומצביעים על הטעות שיש לנו ביחס להיקפן של ההגליות הללו.

ראש בלא גוף

בהגליות השונות לא הוגלה אפוא עם ישראל כולו, אלא רק **ראשו** – השלטון המדיני, הרוחני והכלכלי. מנהיגות זו הייתה גרעינו של עם-הספר היהודי שהתגבש בגלות, מעין ראש-בלא-גוף, ששכפל את עצמו במהלך הדורות, כשהוא משביח עצמו מדור לדור. לעומת זאת בארץ ישראל נשאר רק **גופו** של העם ("דלת עם הארץ"), מעין גוף-בלא-ראש, שלא זו בלבד שנבצר ממנו להוציא מתוכו אנשי רוח גדולים, אלא אף שבלחץ הפורענויות השונות, שפקדו את הארץ, הלך ונכחד עם השנים.

בפרספקטיבה זו אפשר אף להסביר את ההבדל שנוצר בין שני חלקיו של עם ישראל ההיסטורי. החלק שגלה, בהיותו מורכב מהאליטות השונות, הפך להיות **עם-הספר**. החלק שנותר בארץ, בהיותו מורכב מהשכבות הנמוכות בלבד, נשאר **עם-הארץ**. רק עם-הספר יכול להמשיך ולדבוק בזהותו הלאומית-דתית ההיסטורית, באשר הספר הוא כלי הזהות הראשון במעלה, כפי שניתן ללמוד גם מההיסטוריה של עמים אחרים. כך, למשל,

התנועות הלאומיות באירופה החלו להתפתח רק משהפכו מ"עמי הארץ" ל"עמי הספר", עם המצאת הספר המודפס. הספר, במובנו הרחב, יוצר את אותו שדה תקשורת, המאפשר לבני אדם לדמיין להם קהילייה מופשטת, שאינה קהיליית פנים-אל-פנים. יהודים בכל העולם יכולים היו, לאורך כל תקופת הגלות, לדמיין עצמם כחלק מעם אחד, חרף הריחוק הגיאוגרפי, באמצעות ספרי הקודש המשותפים שלהם, שנכתבו ונקראו בשפה העברית. עם הספר היהודי, ששורשיו במנהיגות הקדומה של עם ישראל, הצליח אפוא לשמור על זהותו הלאומית, ואף לפתחה, חרף העדר ארץ לרגליו. לעומת זאת, עם הארץ שכח את זהותו הלאומית-דתית, דווקא משום שלא היה עם של ספר, אלא של ארץ בלבד.

ניתוק היסטורי זה, שבין הראש לגוף, מסביר גם את היווצרות אותה פירמידה חברתית-כלכלית הפוכה של עם הספר היהודי, שאותה ניסו אבות הציונות לשנות. בארץ ישראל עצמה המשיך עם הארץ לעסוק בחקלאות ("הפלחים"), ואילו בתפוצות השונות החל עם הספר לעסוק במסחר ובמקצועות חופשיים אחרים. היישוב הארץ ישראלי היה כפרי ביסודו, ואילו יהודי התפוצות חיו בערים בלבד. גם היישוב היהודי בארץ ישראל היה עירוני (ירושלים, חברון, צפת וטבריה), שעה שיתר התושבים חיו בעיקר בכפרים.

אפשר להצביע אפוא על קשר הדוק בין המבנה החברתי-כלכלי השונה של שתי הקבוצות הללו לבין אורח-החיים השונה שלהן. הכפר מספק את צרכי החיים הבסיסיים. לעומת זאת, העיר יוצרת את התרבות הגבוהה, שהספר עומד במרכזה. עם הספר היהודי לא יכול היה להתפתח אלא בתוך חברה עירונית, שאפשרה לו לקיים את חיים רוחניים. לעומת זאת, נדון עם הארץ לחיים של ניוון, המאפיינים את חיי הכפר.

עם הספר היהודי הצליח לאורך כל תקופת הגלות להוציא מתוכו אנשי רוח ומדע בולטים, מאחר שמוצאו היה מראשה של הפירמידה החברתית, עם של עיר ותרבות, ראש-ללא-גוף, שהלך והשביח עם השנים. במשך כל ימי הביניים הסתגר הוא בתוך עצמו, ותוך כדי כך יצר ערכי רוח ייחודיים בתחומי ההלכה והספרות היהודית. לאחר מכן, עם יציאתו מחומות הגטו

והשתלבותו בחברה האזרחית הכללית, תרם הוא יותר מכל עם אחר להתפתחותה של התרבות המודרנית, בהוציאו מתוכו לא רק את הגדולים שבפילוסופים, באנשי המדע ובסופרים – אלא אף אנשי עסקים מבריקים ומנהיגים חברתיים ופוליטיים דגולים.

שוואה וגלות בתקופה המוסלמית

את מוצאו של עם הספר היהודי לא ניתן להסביר באמצעות המודל האימפריאלי בלבד. מודל זה מסביר רק את מהותה של תופעת הגלות כתופעה חלקית ולא טוטלית, היינו, את הגליית האליטות ככוונת מכוון בידי השלטון האימפריאלי. הסבר מלא מצריך הכנסת נתון נוסף לנוסחה הכללית, נתון שהוא ייחודי לתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי: **השוואה**, היישובית והדמוגרפית, שפקדה את הארץ בתקופה זו – והגלות שבאה בעקבותיה.

כל התנועות האימפריאליות עד הכיבוש הערבי-מוסלמי אופיינו על ידי החלפת השלטון, לרבות הגלייתו, אך זאת ללא פגיעה כמעט ביישוב הארץ ישראלי. להפך: היו כיבושים, דוגמת אלה של יוון או רומא, שגרמו לפריחה יישובית ולפיתוח כלכלי, ואשר כתוצאה מהם גדלה אוכלוסיית הארץ ורמת החיים שלה עלתה.

זאת ועוד: עד הכיבוש הערבי-מוסלמי חי רוב עם ישראל בארצו, ואילו הפזורה היהודית הייתה מועטה ביחס. הפזורה היהודית, שנוצרה כתוצאה מהגלויות הראשונות, עמדה בקשר מתמיד עם המרכז הארץ ישראלי. יהודי התפוצות התיישבו בעיקר בערים הגדולות, כגון בבל ואלכסנדריה, ועסקו במסחר ובלמוד ביישובות. ההגירה היהודית לערים אלו נמשכה במשך כל תקופת הבית השני, ואף לאחר מכן – בתקופת המשנה והתלמוד. המניעים להגירה זו היו כלכליים ופוליטיים כאחד. כל אימת שהורע המצב הכלכלי בארץ, מחמת פגעי טבע או גזירות כלכליות (שהטילו שליטים מסוימים, כגון הורדוס) – חיפשו מעמדות הביניים בעלי המקצועות החופשיים מפלט בארצות השכנות. כך גם, כל אימת שהורע המצב הפוליטי בארץ, מחמת גזירות מנהליות ודתיות, התגברה ההגירה היהודית לחוץ לארץ,

ובייחוד לאותם מרכזים יהודיים שהלכו וגדלו. הגירת יחידים זו לא הייתה מאונס אלא מרצון, גם אם בלית ברירה במקרים רבים.

הגירת יחידים זו, שנבדלה מההגליות ההמוניות שהתלוו לחורבן בית ראשון ושני, הייתה מורכבת בעיקר מתושבי הערים, סוחרים ומלומדים, שהיו קלי תנועה ואשר פרנסתם לא הייתה תלויה באדמה. רק מעטים מבין המהגרים הללו באו מקרב האיכרים (עם הארץ) שהיו קשורים כלכלית ונפשית לאדמתם, עליה ישבו מאז ומקדם. זאת ועוד: הלחצים הפוליטיים והדתיים שדחפו את מעמדות הביניים החוצה, השפיעו הרבה פחות על אותם איכרים מחוספסים ונבערים מדעת, שלא היו להם שאיפות פוליטיות ואשר בלאו הכי לא הקפידו על קיום כל המצוות וההלכות הדקדקניות מבית היוצר של רבני התקופה.

הגירת יחידים זו, שהיקפה נגזר מהתנאים ששררו בארץ ביחס לאלו של ארצות החוץ, נמשכה למעשה לאורך כל התקופה שמימי חורבן בית ראשון ועד לכיבוש הערבי-מוסלמי. יצוין, שהגירה זו לא הייתה חד סטרית מהארץ אל מחוצה לה, אלא גם בכיוון ההפוך: מהחוץ אל הפנים.

כל זה השתנה לאחר שנכבשה הארץ על ידי הערבים. לפני כיבוש הרסני זה, חיו אומנם יהודים בתפוצות השונות, אך ארץ ישראל נשארה טבורו של העולם היהודי. לעומת זאת, הכיבוש הערבי-מוסלמי המיט חורבן גם על המרכז וביטל אותו למעשה. יש הבדל מהותי בין מצב שבו קיים של מרכז מדיני-רוחני חי ותוסס, שחלקים מבניו מפוזרים בתפוצות, לבין מצב של הכחדת המרכז עצמו באופן טוטלי.

ערב הכיבוש הערבי-מוסלמי הייתה הארץ מן הצפופות שבארצות העולם המיושב ומנתה כשנים וחצי מיליון איש. בשלהי כיבוש זה, בתחילת המאה ה-19, מנתה אוכלוסיית הארץ כרבע מיליון איש, היינו, כעשרה אחוז בלבד מהיקף האוכלוסייה בטרם כיבוש זה. הפחתה כה דרסטית זו של היישוב הארץ ישראלי הוגדרה קודם לכן כ"שואה הארץ ישראלית בתקופת האסלאם", באשר אין מילה אחרת כדי לתאר חורבן והרס כה טוטליים.

שואה דמוגרפית זו נגרמה, כאמור, על ידי שילוב של מספר גורמים שפעלו במשולב, ושרק לגבי חלק מהם יש בידינו מידע, ואף זה אינו אלא חלקי

בלבד, בהעדר ראיות ישירות בכתב. ניתן להסיק על שואה זו רק מתוך ראיות נסיבתיות והשוואתיות, לאור התוצאה הסופית שלה.

ייתכן, שרק חלק מאסון זה היה פרי מדיניות אימפריאלית זדונית, בכוונה תחילה, בדומה למדיניות הנאצית באירופה במאה ה-20. הגזירות הכלכליות (מיסים כבדים, הגבלות על החזקת רכוש והורשתו וכד') – וכן הגזירות הדתיות והפוליטיות השונות – ודאי דרבנו רבים להגר מהארץ לארצות שכנות, כפי שארע גם קודם לכן. לגזירות אלו נלוו, כנראה, גם הגליות המוניות ואף מעשי הרג, שאף להם היו תקדימים בתקופות הכיבוש שקדמו לתקופה המוסלמית. אך בגורמים אלה אין די כדי להסביר שואה זו, מאחר שכל אלה פעלו גם בתקופות קודמות, ובכל זאת התוצאה הייתה שונה לחלוטין. בעוד שקודם לכן המשיכה הארץ לפרוח ולשגשג, בצורה זו או אחרת, הרי שבתקופה זו נחרבה היא עד היסוד, כאילו נפלו עליה מספר פצצות אטום.

על הסיבה העיקרית לחורבן הארץ בתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי עמדתי קודם לכן: אופיים הברברי וההרסני של ערביי המדבר, הוא שגרם לחורבן זה, בדומה לחורבן שפקד גם ארצות אחרות במזרח התיכון. נוודים אלה, שחיו על חרבם והתפרנסו ממעשי שוד וגזל, "הפכו כל אדמה ללא-אדמה", כלשונו של אֶפֶן חֶלְדֹּן. לכל מקום שהגיעו, הביאו עִמָם הערבים את המדבר, וסופו של דבר הפך המזרח התיכון כולו למדבר אחד גדול.

ארץ ישראל סבלה מהברבריות הערבית יותר מכל ארץ אחרת, בהיותה ארץ מעבר, ראש גשר בין שלוש יבשות. לברבריות טבעית זו נוסף גורם ייחודי והוא הפחד מפני פלישה חוזרת של הצלבנים, לאחר שסולקו מהארץ, תחילה על ידי צלאח א-דין ולאחר מכן על ידי ביברס – ואשר גרם לשליטים אלה להרוס באופן שיטתי של כל ערי החוף.

יהיו ההסברים לשואה זו אשר יהיו, עובדה היסטורית היא, שבתקופת הכיבוש הערבי-מוסלמי חרבה הארץ עד היסוד, לפחות בחלקיה המישוריים. תוצאה נוספת הייתה ניתוק מוחלט בין האליטות השונות (עם הספר) לבין המעמדות הנמוכים (עם הארץ). בתקופה זו עזבו את הארץ, מאונס או מרצון, כל בני המעמדות העליונים, ולא רק חלק מהם כבתקופות

קודמות. עלייתו המטאורית של היישוב היהודי הבלבלי, במקביל לירידתו המטאורית של היישוב היהודי הארץ ישראלי, היא אולי ההוכחה החותכת ביותר למהפך בתולדות ארץ ישראל ועם ישראל כאחד.

הגלות האמיתית לא החלה במאה הראשונה לספירה, עם חורבן הבית השני, כפי שמקובל לחשוב, אלא רק כמה מאות שנים לאחר מכן, עת נפלה הארץ לידי הערבים. עד לתקופה זו, ידעה הארץ הגליות שונות ומעשה חורבן שונים, אך אלה היו חלקיים בלבד. הגליות אלה יצרו עת גרעינו של עם הספר היהודי, שראשיתו בגלות בבל והמשכו בגלות רומא. גרעין זה הלך והתעבה עם השנים, כתוצאה מהגירתם של יחידים לארצות ניכר ("ירידתם מהארץ"), בין מאונס ובין מרצון. ובכל זאת, המשיכו רבים מבני האליטות לחיות בארץ, ליישבה ולפתחה – חומרית ורוחנית כאחד. הריבונות הפוליטית אבדה ובית המקדש חרב – אך עם ישראל, על רבדיו החברתיים השונים, המשיך לחיות בארצו, תוך קיום יחסי גומלין ושיתוף פעולה עם בני הפזורה היהודית. הארץ ידעה אומנם לא מעט משברים פוליטיים, כלכליים ודתיים – אך תמיד הצליחה להשתקם מחדש, כמו כל גוף חי המרפא את עצמו.

כל זה הגיע לקיצו, עת נפלה הארץ לידי הברברים יוצאי ארץ ערב. במלחמה העקובה מדם שבין ארץ המזרע לבין המדבר, שליווה את הארץ מראשית ימיה, ניצח עתה המדבר, והארץ הפכה "עטויה שק ואפר, שוממה וכעורה", כדברי מארק טוויין. כחלק מהתפישה המוצעת כאן נדרש אפוא מאיתנו לבצע שינוי במחוגי הזמן ההיסטורי: גלות עם הספר היהודי החלה לא בשנת 70 לסה"נ אלא בשנת 700 לסה"נ, כפי שכתב בן ציון דינור:

את תקופת ישראל בגולה אני מתחיל מימי כיבושה של ארץ ישראל על-ידי הערבים, לא לפני כן...עד אז היו תולדות ישראל בעיקר תולדות האומה היהודית היושבת ארצה.¹⁴

בתקופה זו התחילה לא רק גלותו הסופית של עם הספר היהודי, אלא גם היעלמותם ההדרגתית של הפלחים הארץ ישראליים. בכל התקופות שקדמו לכיבוש הערבי-מוסלמי נותר עם הארץ על אדמתו, ואילו עתה הלך מצבו

והידרדר עד שבסופו של דבר לא נותר ממנו אלא חלק ביותר, כפי שניתן ללמוד מן הפיחות הדרסטי במספר התושבים והיישובים בארץ המהלך התקופה המוסלמית. כיוון שבשלהי התקופה המוסלמית לא נותרו אלא כעשרה אחוז מסך כל האוכלוסייה המקורית, מאליו מתחייבת המסקנה, כי לא רק האליטות (שהיוו תמיד מיעוט בקרב כלל עם ישראל) נעלמו מהארץ – אלא אף חלק ניכר של המעמדות הנמוכים (שהיוו תמיד רוב בכלל עם ישראל).

האליטות (או לפחות חלק מהן), היו קלות רגלים, וכתוצאה מכך הצליחו הן לא רק למצוא מקלט אצל קרוביהן בארצות השכנות, אלא אף להשתלב בקלות יחסית בתוכם. גורל האיכרים היה שונה לחלוטין. לא זו בלבד של היו להם האמצעים לברוח, אלא אף שלא היו להם קרובים בחו"ל, שהיו מוכנים לקלוט אותם. בשל הפער המעמדי ששרר אז, לא הייתה לעם הארץ כל אפשרות להשתלב בתוך עם הספר. בהעדר ראייה לסתור, רשאים אנו אפוא להניח, שרוב רובו של עם הארץ נכחד פיזית באותה תקופה. ואילו לגבי החלק שנותר ממנו, יודעים אנו, שרובו נאלץ להתאסלם ושמקצתו המשיכה לדבוק בדת היהודית או הנוצרית. (יוצאי חלציהם של שרידי עם הארץ הם הפלחים דוברי הערבית המודרניים, שבהם דנתי קודם לכן).

לאחר עזיבת האליטות, ובייחוד מעמד החכמים, לא יכלה עוד הארץ להוציא מקרבה אנשי רוח גדולים, והפכה לארץ מדממת ודוממת כאחד. אותה ארץ, שנתנה לעולם כולו את המקרא, ואשר הוסיפה ליצור ספרות הלכתית ודתית עד לכיבוש הערבי-מוסלמי, דָממה לפתע, כאילו חטפה שבץ מוחי. הארץ הפכה ל"צמח". עדיין נושמת, אך בלא הכרה של ממש. נשאר רק הגוף, שהלך והצטמק, ואילו הנשמה יצאה ונדדה למקומות אחרים בעולם. כל מקום שאליו הגיעה נשמה יהודית זו הפך לגן פורח: בבל, ספרד, אשכנז והיום ארה"ב – כל אלה הן רק נקודות הציון הבולטות של מסע מופלא זה של אותה נשמה-בלא-גוף ברחבי העולם.

הציונות המודרנית השיבה לארץ את נשמתה היהודית, החזירה לה את כוחות החיים שאבדו לה – ועתה שוב, כבימי קדם, מוארת היא באור חזק, אורו של עם הספר היהודי.

מקורות:

- 1 **סמית אנתוני**, האומה בהיסטוריה, החברה ההיסטורית הישראלית, ע' 26
- 2 **איבן חלדון**, אקדמות למדע ההיסטוריה, מוסד ביאליק, 1966, ע' 109
- 3 שם, ע' 109
- 4 שם, ע' 111
- 5 **שרון משה**, תהליכי חורבן ונומדיזציה בארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ע' 15
- 6 **טווין מארק**, מסע תענוגות לארץ ישראל, אריאל, 1999, ע' 162-163
- 7 שם, ע' 188
- 8 **איבן חלדון**, ע' 108-109
- 9 **אבנרי אריה**, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול, הקיבוץ המאוחד, 1980, ע' 46
- 10 **בלקנר ישראל**, הערבים אשר בא"י, איפה הם עשרת השבטים? חרמון 1969
- 11 **בן גוריון דוד**, לבידור מוצא הפלחים, חרמו 1969
- 12 **ארנון אחזנה**, זכות השיבה – הונאה ערבית, האומה 141, 2000 35
- 13 **כץ שמואל**, אדמת מריבה, מציאות ודמיון בארץ ישראל, הוצאת קרני 1974 ע' 42
- 14 **בן ציון דינור**, דורות רשומות, מחקרים ועיוניים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, בבעיותיה ובתולדותיה, מוסד ביאליק, 1978, ע' 99-98